

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

NAXÇIVANA DAİR ƏLYAZMALARIN FİLOLOJİ – TEKSTOLOJİ TƏDQIQI (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri)

İxtisas: 5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi-mədəni irsə dair qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Səbuhi Məmmədali oğlu İbrahimov**

elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2023

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsində yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Təhsin Mütəllim oğlu Mütəllimov

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Məleykə Eyyub qızı Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Yaqub Məhərrəm oğlu Babayev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün deyil, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edən zəngin bir elmi sahəni əhatə edir. Belə ki, Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan elmi-paleoqrafik xüsusiyyətlərin dəqiqliyindən az asılı deyildir. Buna görə də, klassiklərin Naxçıvana dair əlyazma abidələrinin, ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən əvvəl ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da Naxçıvana dair əlyazmalarının mətnşünaslıq elminə verdiyi əhəmiyyəti səciyyələndirən başlıca amildir. Naxçıvan Azərbaycan xəritəsində elə bir əhəmiyyətli bölgədir ki, tarix boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Hətta onun adının belə “Nuh peyğəmbərlə” əlaqələndirilməsi və Gəmiqaya əfsanəsi bir daha sübut edir ki, bölgə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün bəşər sivilizasiyasının mərkəzi olmuşdur. “Gəmiqaya Azərbaycanı sivilizasiyanın başlanğıcı ilə bağlayan olduqca möhtəşəm bir Kitabə - Naxçıvan Kitabəsidir”¹.

Ümumiyyətlə, Naxçıvana haqqında olan əlyazma mətnləri və bədii əsərlərdə bölgəyə aid olan hər bir qeyd çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan onların filoloji və tekstoloji təhlili tarixi həqiqətlərin ortaya çıxarılması, Naxçıvanda yaşayan əhalinin tarixi keçmişini, məişətini, dilini, mədəniyyətini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Naxçıvanın keçmişinə dair əlimizdə olan elmi-bədii əlyazma mətnlərində bölgənin ictimai-siyasi və mədəni həyatı barədə kifayət qədər məlumatlar var. Həmin əlyazmaların müəllifləri naxçıvanlı olmasalar da, Naxçıvan haqqında yalnız xoş sözlər demiş, onun şanlı tarixində baş verən ictimai-siyasi-mədəni hadisələri qələmə almışlar.

¹Fərzəli, Ə. (Fərzəliyev Əjdər Əliş oğlu). Gəmiqaya-Qobustan əlifbası./ Ə.Fərzəli. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Birliyi, - 2003, - 292 s.

Bütün bu əlyazma mətnlərinin araşdırılması əslində çox geniş tədqiqatın mövzudur. Buna görə də, tədqiqata XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəllərinin əlyazma mətnləri və onların filoloji-tekstoloji təhlili cəlb edilmişdir. Həmin dövr əlyazmalarının dərinə təhlili öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Məhz həmin əlyazma mətnlərində bölgənin siyasi-mədəni həyatı ilə bağlı həqiqətlərin dərinə öyrənilməsi, bu günümüzün elmi reallıqlarına istiqamət verir.

XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılması ilə əlaqədar bölgə keşməkeşli tarixi anlar yaşamış və sonra rus əsarəti altında özünün etnogenezini qoruyub saxlamaq üçün milli mücadiləyə qoşulmuşdur. Məhz həmin mücadilə İran və Türkiyə ərazisindən kütləvi şəkildə erməni əhalisinin Naxçıvana köçürülməsinin qarşısını almış, əhalinin milli tərkibinin qorunub saxlanılmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının milli-mənəvi gücünün, qürurunun möhtəşəm vulkanı məhz Naxçıvanda püskürdü və həmin vulkan atəşə dönüb bütün Azərbaycanı bürüdü, nəticədə bu günümüzün qüdrətli müstəqil Azərbaycanı yarandı. Milli ruhun inkişafına verilən təkan nəticəsində Azərbaycan xalqının milli varlığının qüdrətlənməsində rol oynayan Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid, Məmməd Səid Ordubadi kimi dahi ziyalılar, eyni zamanda Azərbaycan xalqının ümummilliyə lideri Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətin, təəssübkeş siyasi-dövlət xadiminin yetişməsi üçün zəmin yaranmış oldu.

Bu qələbəyə aparan yolların “yolçular”ı haqqında müfəssəl məlumatlar XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində yaranan tarixi salnamələrdə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, həmin salnamələrin filoloji-tekstoloji təhlili bir çox elmi-tarixi həqiqətləri dərk etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd edək ki, Azərbaycanda mətnşünaslıq bir elm kimi XX əsrin 50-ci illərindən etibarən formalaşmış, fənn kimi ali məktəblərdə tədris edilmiş, Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar, Ədəbiyyat və Şərqsünaslıq İnstitutlarında müvafiq şöbələr açılmış, “Mətnşünaslıq” toplusu bir müddət müntəzəm olaraq nəşr edilmiş, müvafiq dərsliklər, elmi monoqrafiyalar və məqalələr yazılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin 07 avqust 2002-ci ildə imzaladığı tarixi sərəncama uyğun olaraq yaradılmış Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi və onun tərkibində Əlyazmalar Fondu təşkil edilmiş, bu fond birbaşa Naxçıvana dair əlyazmaların toplanması, kataloqlaşdırılması, tədqiqi və nəşri ilə məşğuldur.

Azərbaycan mətnşünaslığının müstəqil elm sahəsi kimi tarixi bir o qədər də çox deyildir. Bu baxımdan, Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin filoloji və tekstoloji təhlili də bu vaxta kimi geniş sahədə tədqiq edilməmiş və araşdırmalar aparılmamışdır. Hesab edirik ki, apardığımız tədqiqat işi bu sahədə atılacaq mühüm addımlardan biridir. Belə ki, Azərbaycan mətnşünaslıq elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan professor Kamandar Şəriflinin “Mətnşünaslıq”², “Mətnşünaslığın əsasları”³, “Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları”⁴, “Mətnşünaslığın nəzəri əsasları”⁵, akademik Möhsün Nağısoylunun “Həzinin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsi”⁶, “Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti”⁷, akademik Rafael Hüseynovun, akademik Teymur Kərimlinin, professor Paşa Kərimovun və habelə bir çox digər əsərlər böyük rol oynamışdır. Eyni zamanda mətnşünas alimlərimizdən Əziz Mirəhmədov, Məmmədəğa Sultanov, Cahangir Qəhrəmanov və başqalarının çap etdirdikləri monoqrafiyalar, müxtəlif müəlliflərin məqalələri Azərbaycan mətnşünaslığının uğurlarından xəbər verir. Mətnşünaslığın bir fənn kimi tədrisində isə Afat Qurbanovun “Azərbaycan mətnlərinin linqvistik təhlili”⁸, professor Sənan İbrahimovun “Mətnşünaslıq”⁹ dərsləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, Naxçıvana dair əlyazmalar üzərində təkcə respublikamızda deyil, xarici ölkələrdə də araşdırmalar aparılmışdır.

²Şərifli, K. Mətnşünaslıq./ K.Şərifli. - Bakı: Tural-Ə, -2001, -252 s.

³Şərifli, K. Mətnşünaslığın əsasları. / K.Şərifli. -Bakı: Nurlan, - 2003, - 312 s.

⁴Şərifli, K. Azərbaycan əlyazma kitabları və kitabxanaları /K.Şərifli. - Bakı: Nurlan, - 2009, - 190 s.

⁵Şərifli, K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları/ K.Şərifli. - Bakı: Nurlan, - 2011, - 366 s.

⁶Nağısoylu, M. Həzinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi (filoloji-tekstoloji araşdırma mətn) /M. Nağısoylu. - Bakı: Nurlan, -2008, -432 s.

⁷Nağısoylu, M. Z. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı; Elm, 2000, 264 s.

⁸Qurbanova, A. Azərbaycan mətnşünaslarının linqvistik təhlili /A. Qasımova. - Bakı: - 2007, - 343 s.

⁹İbrahimov, S. Mətnşünaslıq /S. İbrahimov.- Bakı: Bakı Universiteti, - 2010, - 200 s.

Bu işdə Türkiyə alimlərinin işlərini yüksək qiymətləndirmək olar. Onların 2011-ci ildə İstanbulda çap etdirdikləri “Osmanlı arşiv belgelerinde Nahçıvan” kitabında 85 əlyazma mətninin fotosurəti və tranlitrasiyası verilmişdir. Bu qiymətli əlyazma mətnlərinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, istər orta əsrlərdə, istərsə də XIX – XX yüzilliklərdə Naxçıvanda olan siyasi durumuna və eyni zamanda Naxçıvan-Türkiyə əlaqələrinə konkret sənədlərlə aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın predmetini mövzu çərçivəsində çap olunan əsərlərin əlyazmalarının dəyərləndirilməsi və təhlili, eyni zamanda çap olunmayan mənbələrin gələcəkdə şərh və nəşrlərinin hazırlanması üçün tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı isə xüsusən XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində yazılmış ədəbi, elmi və tarixi mətnlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair əlyazma mətnləri özünün bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, həmin mətnlər məzmun və forma baxımından müxtəlifdir. Mətnlərin əksəriyyəti Azərbaycan, ərəb və fars dilində yazılmış ərəb əlifbası ilə olan əlyazmalardır. Lakin Azərbaycan və başqa dillərdə olan kiril və latın əlifbası ilə mətnlər də az deyil.

Tədqiqatımızın əsas məqsədi həmin mətnlərin filoloji təhlilini vermək, yəni əlyazmanın məzmununu açmaq və tekstoloji baxımdan xətt nümunələrini, paleoqrafiyasını, orfoqrafik qaydaları, sözlərin məna çalarlarını, arxaik və dialekt sözləri göstərmək, mətnləri atribusiyadan keçirmək – müəlliflərini təyin etməkdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Dünyanın müxtəlif kitabxana və muzeylərində saxlanılan əlyazmaların ilkin nüsxələri barədə məlumat toplamaq;
- Naxçıvana dair əlyazmaları təyin etmək və onlar üzərində filoloji-tekstoloji təhlillər aparmaq;
- Naxçıvana dair qeydlərə rast gəldiyimiz Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” kitabının filoloji təhlilini vermək;

- XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda yaranan maarifçilik ideyalarını müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirmək;

- M. T. Sidqinin XIX əsrdə Ordubadda bir müddət başçılıq etdiyi “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin Naxçıvan şairlərinin yaradıcılığına təsiri məsələsini aydınlaşdırmaq;

- XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda sufi fəlsəfi poeziyasında “kamil insan” ideali və bədii-yaradıcılıq fəaliyyətini dəyərləndirmək;

- Mütəfəkkir sufilərin əlyazma mətnlərinin (Q.Vənəndi, S.Ordubadı və F.Ordubadinin simalarında) kamilliyə çatmaq yollarının fərqli metodologiyalarını müəyyənləşdirib qiymətləndirmək;

- Naxçıvanda yaranan ədəbi məclislərdə yaranan poetik nümunələri təhlil etmək;

- M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” adlı əlyazmasının filoloji təhlilini vermək;

- M.B.Əliyevin Naxçıvan tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti olan “Qanlı günlərimiz” adlı əlyazması elmi baxımdan dəyərləndirmək;

- Naxçıvanın hərbi-siyasi həyatını əks etdirən əlyazmaların mahiyyətini açmaq;

- Naxçıvanın mədəni həyatına dair əlyazmaların ictimai fikir tarixində əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Mətnşünaslığın tətbiqi mahiyyəti elmlə praktikanı vəhdətdə öyrənməyi tələb edir. Öz inkişafının ilkin mərhələlərində tekstologiya filoloji təhlil metodu kimi qəbul edilirdi. Yəni təhlil deyil, məhz əsər ön planda idi. Halbuki, tekstologiya üçün səbəb-nəticə və sinxron-diaxronik aspektləri nəzərə alaraq bədii əsərin toxumasına dalmaq nəticədən daha vacibdir. Çünki nəticə daha çox bu və ya digər əsərin nəşri üçün zəruridir.

Bu baxımdan dissertasiya işində Naxçıvana dair əlyazmaların tədqiqi, onların şərhinin hazırlanması və sonrakı nəşri məqsədi ilə müqayisəli, tarixi-ədəbi və biblioqrafik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Naxçıvana dair orta əsr əlyazmalarından Əbu Bəkr ibn Xosrov Əl-Ustadın “Munisnamə” əsəri və Əsədi Tusinin “Gərşasnamə” epopeyasının filoloji təhlil etmək;

- Məhəmməd Tağı Sidqinin “Dilimiz və məktəbimiz” məktubu, Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı sənələr”, Mirzə Bağır Əliyevin “Qanlı günlərimiz” əsərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlili;

- Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabəd-Dümu”, “Qürrətul-Əbsar”, “Dürrətul-Əbrar”, “Məzahir əl-Ənvar” və “Kəşkülü-Nur” əsərlərinin tekstoloji təhlili;

- Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaidi-fəlsəfə” əsərinin bədii-fəlsəfi xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

- Heyran xanımın “Divanı”, C.Məmmədquluzadənin müxtəlif məktubları və “Molla Nəsrəddin” jurnalının gizli yazarları;

- Türkiyənin Osmanlı arxivində saxlanılan “Naxçıvan sancağı” adlı əlyazmalarda Naxçıvan haqqında məlumatları araşdırmaq;

- Naxçıvana dair XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində yaranan əlyazma mətnlərinin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə saxlanılan nüsxələri üzərində aparılan tədqiqat işlərinin araşdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin filoloji və tekstoloji təhlili nəticəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

- XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yazılan əlyazma mətnləri yerli camaatın dilinə uyğun yazılması faktoru müəyyənləşdirilmişdir;

- Müxtəlif yazıçıların əsərləri əlyazma mətnləri üzərindən təhlil edilmişdir;

- Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji və tekstoloji təhlili (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri) nəticəsində Naxçıvanda yazılan mətnlərdə dialekt sözlərinin üstünlük təşkil etməsi aşkara çıxarılaq qiymətləndirilmişdir;

- Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə Naxçıvan toponimləri xarakterik cəhətlərinə görə öz əksini tapmışdır;

- XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində siyasi hadisələrin gedişi ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuş, hər bir mərhələdə baş vermiş ictimai-mədəni proseslər lazımınca işıqlandırılmışdır;

- Naxçıvana dair əlyazma mətnlərinin filoloji tədqiqi zamanı baş verən ictimai-siyasi hadisələrin iştirakçıları araşdırılaraq müəyyənləşdirilmişdir;

- XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı qarşıdurması öz reallığı ilə özünü büruzə verməsi, hadisələrin hansı mühitdə, yaxud hansı ictimai-siyasi bağlıqla əlaqələndirilməsi araşdırılmış və müəyyənləşdirilmişdir;

- XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair olan ədəbi, tarixi, ictimai və siyasi mətnlər toplanaraq qruplaşdırılmış və dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Aparığımız tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti müxtəlif elm sahələrinə görə dəyərləndirilə bilər. Belə ki, tekstologiyanın ümumi meyarlarından çıxış edilərək, filoloji və tekstoloji təhlillərin ayrıca aparıldığı tədqiqatda müxtəlif yazıcıları bilinən bəzi əsərlərinin orijinal mətn üzərindən dəyərləndirilməsi ədəbiyyatşünaslıq, mətnlərdəki dialekt sözlərinin ortaya çıxarılması dilçilik, tarixi sənədlərin orijinallarının araşdırılması tarix, ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qırğınlarla bağlı mənbələrdə rastlanan məlumatların ortaya çıxarılması siyasi elmlər, bütün bu mənbələrin tekstoloji araşdırılması isə mətnşünaslıq baxımından əhəmiyyətlidir.

İşin nəticələrindən və toplanan materiallardan ali məktəblərdə uyğun fənnlərin tədrisində, müxtəlif elm sahələrində və elmi-tədqiqat institutlarında istifadə oluna bilər.

İşin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA Naxçıvan Bölməsinin “İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu”nda yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları və başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi

nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif məqalələrində, bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır. Ümumilikdə dissertasiya işi üzrə 51 elmi əsər, o cümlədən 38 məqalə, 10 konfrans materialı və tezis, 2 monoqrafiya və 1 kitab çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş (19 530 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 4 paraqraf – 163 792 şərti işarə; ikinci fəsil 4 paraqraf – 194 718 şərti işarə; üçüncü fəsil 4 paraqraf – 94 538 şərti işarə), nəticə (13437), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin şəkillər (65 ədəd) və ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə ümumi həcmi 486 015 şərti işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş” hissədə mövzunun aktuallığı, dissertasiya işinin məqsədi, işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, nəticələrin etibarlılığı, işin apropasiyası, strukturu və həcmi, nəşrlər əsaslandırılmış, fəsillərin mahiyyəti qısa şəkildə xarakterizə edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslə “**XIX əsrədək Naxçıvana dair əlyazmalara tarixi baxış**” adlanır. Bu fəsil dörd paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf “**Qədim və orta əsrlər əlyazmalarında Naxçıvan haqqında olan qeydlər**” adlanır. Burada qədim və orta əsr əlyazmalarında Naxçıvana dair qeydlərə qısa nəzər salınmış, həmin əlyazmalar sırasında “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi (VII əsr), Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə”si (XII əsr), XVI - XVIII əsrlərə aid Türkiyənin Osmanlı arxivində saxlanılan “Naxçıvan sancağı”, XI əsr şairi Qətran Təbrizi, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Nəsrəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Arif Ərdəbili, XV əsr şairi Quşçuoğlu və b. əlyazma mətnləri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Naxçıvanla bağlı qeydlərə XI əsr şairi Qətran Təbrizinin (1012-1088) əsərlərində də rast gəlirik. Belə ki, şairin divanında 50-dək beyt Naxçıvana və onu idarə edən hökmdarlara aiddir. O, XI əsr Rəvvadi hökmdarı Əbu Duləfin düşmən üzərində qələbəsini mədh edir. Həmin beytlərdən onun bəzi döyüşlərdə Naxçıvan hakimini müşayiət etdiyi məlum olur. Həmin qanlı-qadalı günlərdə dəfələrlə Naxçıvana hücumlar olmuş və qəhrəman Naxçıvan hakimi Əbu Duləf onların hamısını dəf edib, naxçıvanlıları təhlükədən xilas etmişdir. Bu kimi mətnlər Naxçıvanın qaranlıq keçmişinə işıq saçıyan şöhləldir. Həmin beytləri oxuduqca biz XI əsrdə Naxçıvan camaatının yaşadığı faciələri, düşmən üzərində qələbəsinin fərəhinin şahidi oluruq.

Əlyazma mətnlərində haqqında rast gəldiyimiz XII əsr Naxçıvan mədrəsələri Azərbaycanın orta əsrlər ilk təhsil ocaqlarından sayıla bilər. Qeyd edək ki, bu mədrəsələr barəsində ilk yazılı məlumat XIII əsrdə müəllifi məlum olmayan “Əcaib əddünya” adlı əlyazmada rast gəlinir.

Bu haqda olan başqa bir əlyazma da Elxanilər dövlətində maliyyə işlərini idarə edən “Sahib divan” (“baş vəzir”) Şəmsəddin Məhəmməd Cuveyni tərəfindən 1263-1284-cü illərdə yazılmış əlyazmadır. Bu mənbədə Naxçıvan mədrəsələri haqqında daha geniş məlumat vardır. Bir digər mənbə isə 1186-cı ildə şəxsən Möminə Xatın üçün tikilmiş məqbərənin vəqflərinə aiddir. Bu əlyazmanı Naxçıvandakı mədrəsələrin “Nizamnaməsi” adlandırmaq olar. Burada mədrəsələrin idarə olunması və tədris işlərinə rəhbərlik məsələsi, eləcə də müdərrişlərin və tələbələrin qarşılıqlı münasibətləri müəyyənləşdirilmiş və təlim işləri ilə əlaqədar bir sıra faydalı metodik göstərişlər və məsləhətlər verilmişdir. Bu əlyazmalardan məlum olur ki, mədrəsələrdə dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris edilmişdir. Bu da XII əsrdə Naxçıvanın nə də dərəcədə inkişaf etməsindən xəbər verir.

Naxçıvana dair qeydlərə rast gəldiyimiz başqa bir mənbə də Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə” kitabıdır. Kitabdakı “Əshabi-Kəhf” (mağara sahibləri) piri ilə bağlı nağıl xalq arasında geniş yayılmış və Qurani-Kərimdə belə öz əksini tapmışdır.

Atabəylərin sarayında Farabi, Mücirəddin Beyləqani, Əsirəddin Əxsikəti, Əbu Bəkr İbn Xosrov əl-Ustad, Əşhəri, həkim Əkmələddin ən-Naxçıvani kimi qabaqcıl ziyalılar yaşayıb yaradırdı və hətta böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi də onların sarayı ilə bağlı idi. Həmin şəxsiyyətlərin zəmanəmizə gəlib çatan əlyazmaları Naxçıvanın XII əsr ədəbi mühiti barədə kifayət qədər məlumat verilir. Bildiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasını Atabəy hökmdarlarına həsr etmişdir. Şairin yaxın dostu olmuş Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad Gəncədə olanda tez-tez Nizaminin yanına gedirdi. O, sarayda Atabəylərin uşaqlarını tərbiyə edirdi. Hətta atabəy Cahan Pəhləvani və Qızıl Arslanı uşaqlıq illərindən tərbiyə etmiş, onlara müxtəlif elmləri tədris etmişdir. Onun qiymətli əlyazma əsəri olan “Munisnamə” kitabı da mədrəsələrdə dərslik kimi istifadə olunurdu. 20 fəsildən çox olan bu əlyazma kitabın axıncı fəslində 33 maraqlı nağıl verilmişdir. Həmin mətnlər XII əsrdə Naxçıvanın zəngin mədəniyyət xəzinəsindən xəbər verir.

“Munisnamə”nin “Mağara sahibləri və Dağ Yunis haqqında rəvayət” adlanan 26-cı nağılında Naxçıvanda məşhur olan “Əshabi-Kəhf” pirlinin əhvalatı geniş nəql olunur. Məlum olduğu kimi, bu pirlin qissələri müqəddəs kitabımız olan Qurani-Kərimin 18-ci surəsinin 9-25-ci ayələrində də öz əksini tapmışdır. Naxçıvan pirlərinin müəyyən əlyazma mətnlərdə göstərilməsi və müqəddəs mənbələrdə öz əksini tapmasının özü də göstərir ki, bu diyar Şərqiin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad bu əhvalatı özünün “Munisnamə” əsərinə salmaqla bir daha Naxçıvan torpağının müqəddəsliyini ön plana çəkmişdir.

“Munisnamə” əsərinin “Əbu-Lüla Kirmani və onun oğlunun Naxçıvana yürüşü haqqında dastan” adlanan 29-cu qissəsindəki hadisələr də Naxçıvanda cərəyan edir. Əsərdə xristian qızının müsəlmana vurulması və onu zindandan xilas etməsi təsvir olunur. Şərq ədəbiyyatında Fəridəddin Əttar və Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mövzusunda yazdıqları əsərlərinin süjetini də məhz bu ideya təşkil edir.

Dövrümüze gəlib çatan “Munisnamə”nin əlyazması müqəddimə və 17 fəsildən ibarətdir. Yazıçı mətnin

müqəddiməsində özü və əsərləri barədə bir qədər məlumat verərək sözün dəyanətindən danışır, şerin üstünlüyünü qeyd edir, nəsrə keçməsinin səbəbini açıqlayır. On altıncı fəsildə isə İmamların, filosofların, müxtəlif görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlərindən nümunələr vermiş, on yeddinci fəsildə isə 31 maraqlı nağil vermişdir. Onun qələmə aldığı qiymətli əlyazma əsərləri XII əsr Naxçıvanda yaranan bədii kitabların gözəl nümunəsidir.

XI əsrdə Səlcuqların Şərqdə hökmranlığı mədəniyyətin inkişafına təkan verdi. O zaman Naxçıvan Səlcuq imperiyasının əsas dayaq yerlərindən birinə çevrilmişdir. Elə həmin vaxtlarda Naxçıvanın Yaxın Şərqdə nüfuz qazanmış alimləri, Bağdaddakı “Nizamiyyə” mədrəsəsində təhsil alır, Bəhmənyar, Fərabî və İbn Sinanın fəlsəfi görüşlərini davam və inkişaf etdirərək qiymətli əsərlər yazırdılar. Onlardan biri Nizaməddin Naxçıvani idi. Onun orijinal elmi-fəlsəfi görüşləri bütün dünya fəlsəfəsinin tərkib hissəsidir.

XI əsrdə Naxçıvan alim və şairlərinin yazdıqları əsərlərin sonrakı əsrlərdə köçürülmüş nüsxələri bu günə qədər gəlib çatmış, hazırda dünyanın bir sıra tanınmış kitabxanalarında yüksək səviyyədə saxlanılır. Bu dövrlərdə Naxçıvanda yaranan əlyazma kitabları öz məzmun və mündərcəsinə görə çoxşaxəlidir: divan, tibb, fəlsəfə, musiqi, hüquq, astronomiya, riyaziyyat, məntiq, ilahiyyat, təfsir kitabları və s.

XII əsrdə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində qüdrətli Eldənizlər – Atabəylər dövlətinin yaranması Naxçıvanda elmə, kitaba marağın artmasına səbəb oldu və buna bağlı olaraq da əyazma mətnlərinin yazılması və üzünün köçürülərək yayılması üçün əlverişli şərait yarandı. Atabəylər sarayında fəaliyyət göstərən alimlərin əlyazmaları indi də dünya mədəniyyət xəzinəsinin nadir incilərindəndir.

Xacə Nəsrəddin əbu Cəfər Məhəmməd bin Məhəmməd Həsən Tusi (1201-1274) XIII əsrdə Şərqi ən məşhur alimlərindən olmuşdur. Onun əslî Ordubad bölgəsindən olsa da o, təhsini İrənin Qum əyalətinin Tus şəhərində almışdır. Ona görə də nəşəbəsi “Tusi” kimi qəbul olunmuşdur. Tusinin atası da dövrünün məşhur fəqihlərindən idi. Gənc yaşlarından yüksək təhsil alan Nəsrəddin

ədəbiyyata, elmi kəşflərə, xüsusilə, astronomiya elminə böyük maraq göstərmişdir. Gənclik illərini Tusda keçirən Nəsrəddin sonra Nişapura gedib Mühyəddin Salim bin Bədran, Kəmaləddin bin Yunis əl-Musəli, Fəridəddin Damad Nişapuri kimi alimlərdən dərs almışdır. Monqol yürüşlərindən əvvəl bir neçə il İsmaili hərəkatının tərkibində olmuşdur.

Nəsrəddin Tusinin sənədli nəsrində müxtəlif sahələrə dair elmi məqalələr vardır. Həmin elmi məqalələrin bəzisi hətta (Məsələn, “Nəsihətnamə”) türk dilində yazılmışdır. Azərbaycan bədii nəsrindən fərqli olaraq elmi-sənədli nəsr əsas etibarilə ərəb-fars dilində yazılırdı. Bu da orta əsrlərdə məktəblərdə dərslərin ərəb-fars dilində aparılması ilə əlaqədar idi. Yaradılmasında Tusinin də böyük xidmətləri olan Təbrizdəki “Rəbi-Rəşidin” Universiteti XIII – XIV əsrlərində dünyanın ən qabaqcıl universiteti idi və bu qabaqcıllığı saxlamaq üçün müntəzəm olaraq tədris proqramlarına yeni fənlər salınırdı. Təbii ki, həmin fənləri elmi materiallarla təmin etmək üçün kitablar lazım idi. Nəsrəddin Tusi də məhz həmin elm ocağının sifarişi ilə bir sıra kitablarını yazırdı. Bu kitabların əksəriyyəti xüsusi sifarişlərlə yazılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xacə Nəsrəddin Tusinin ərəb və fars dillərində yazdığı elmi və bədii əsərlərin 2400-dən artıq əlyazma nüsxəsi dünyanın 75 şəhərinin kitabxana və muzeylərində qoruma altına alınmışdır.

Hinduşah Naxçıvani (...-1330) XIV əsr Naxçıvan ziyalılarında biri olmuşdur. Onun barəsində məlumat verən Kəmaləddin ibn əl-Fuvatinin yazdığına görə Fəxrəddin Hinduşahın atası Səncər ibn Abdulla ən-Naxçıvaninin dörd övladı olmuşdur: Nəsrəddin Qutluğşah, İzzəddin Dövlətşah, Hüsəməddin Tuğunşah və Fəxrəddin Hinduşah. Onlardan Fəxrəddin Hinduşah dövrünün görkəmli alimi kimi tanınmış, bir çox elmlərə-astronomiya, riyaziyyat və fəlsəfəyə, ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə xüsusi maraq göstərmişdir. Onun fars dilində gözəl şeirləri var. Şeirlərindən təxminən 50 beyt yalnız oğlu Şəmsəddin Məhəmmədin “Sihah əl-furs” lüğətində ayrı-ayrı sözlərə aid gətirilmiş misallar arasında qorunub saxlanılmışdır.

Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi zamanı məlum olan mühüm əsərlərdən biri də XIV əsrdə tərtib edilmiş

farsca-azərbaycanca lüğətlərdən ən məşhuru “Sihahül-əcəm” adlı əsəridir. Həmin lüğəti müəllif yaxın dostu, XIII-XIV əsrin görkəmli alimlərindən olan tarixçi Rəşidəddinin oğlu qoca Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidiyə ithaf edilmişdir. Bu qiymətli lüğət kitabı vaxtı ilə bütün türk aləmində geniş yayılmış, farsca-türkcə lüğətlərin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Görkəmli elm adamı Hinduşah Naxçıvaninin qeyd edilən həmin lüğətinin bir fəslı, daha döğrusu, fel bəhsinə həsr edilmiş bir hissəsi “Əfal min əl-Sihahül-əcəm” başlığı altında Əbu-Abdullah ibn Əhməd əz-Zəvzəninin tərtib etdiyi “Tərcümeyi-məsədiri-Cövhəri” adlı əsərinin sonunda əlavə şəklində verilmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-5303 şifri altında mühafizə olunan bu nüsxənin üzü hicri qəməri ili ilə 1030 (miladi-1620)–cu ildə Əkrə şəhərində Ömər ibn Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Bu qiymətli əlyazma nüsxəsi hədsiz dərəcədə səliqəli, təmiz şəkildə köçürülmüş və öz görkəmini indi də saxlamaqdadır.

Naxçıvana dair əlyazmaların əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, dövründən aslı olmayaraq silsilə şəklində yazılan əsərlər ardıcıl olaraq davam etmiş və XIX-XX yüzilliklərə gəlib çatmışdır. XV əsrin tanınmış arif və şeyxlərindən biri də Baba Nemətulla Naxçıvani olmuşdur. Yaradıcılıq fəaliyyəti olduqca geniş olan Mövlana Nemətullah dövrünün alimlərindən idi və onun Allahın varlığı haqqında bir traktat, təsəvvüf haqqında “Hidayətül-ixvan” (“Dost-qardaşlara yol göstərmə”) adlı elmi əsəri vardır.

“Əş - Şəqayiqün - nömaniyyə” əsərinin müəllifi Baba Nemətullahın adını şeyxləri sırasında çəkərək yazır: *“Allah yolunda xidmət edən arıflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətulla özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, «Gülşəni-raz» əsərinə təsəvvüf təriqəti əhlinin hüsnü-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. Qaraman vilayətinin Akşəhir şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir”*.¹⁰

¹⁰ تربیت محمد علی. دانشمندان آذربایجان. تهران: سازمانه جاب و انتشارات ارشاده اسلامی. 1377. ه.ش., 212. ص.

“Orta əsrlər əcnəbi müəlliflərinin əlyazmalarında Naxçıvana dair qeydlər” adlı ikinci paragrafda xarici ədəbiyyat kimi ilk olaraq Qurani-Kərimdən bəhs edilmişdir. VII əsrdə meydana gəlmiş və islam dünyasının müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimin 18-ci Əl-Kəhf surəsində (سورة الكهف) Naxçıvanda baş vermiş Əshabi-Kəhf rəvayətinə nəzər salınmışdır.

XI əsrdə Naxçıvanın Rəvvadilər dövlətinin mərkəzi şəhəri olması bu bölgənin ədəbi simasına da təsir etmişdir. Tədqiqatın bu paragrafında xüsusən Əsədi Tusi və Qətran Təbrizi kimi alimlərin yaradıcılığı və onlar haqqında yazılanlar tədqiq edilmişdir. Araşdırmalarda məlum olur ki, Əsədi Tusi ilə bağlı rəvayətlər birbaşa Naxçıvanın XI əsr tarixi və əlyazma mətnlərinin yaranmasına aydınlıq gətirir. Məşhur “Şahnamə” epopeyasının müəllifi Firdosinin müəllimi Əsədi Tusi Xorasanda baş verən aclıqdan qaçaraq Naxçıvan – Rəvvadi hökmdarı Əbu Duləfə pənah gətirir. Əbu Duləf onu çox səmimi qarşılayır və şairlərə böyük hörməti olduğunu söyləyir. Naxçıvan hökmdarı söhbətində deyir ki, siz turlular epopeya yazmaqla məşhursunuz, gəl sən də bizim xalqın tarixi keçmişini, qəhrəmanlığını əks etdirən epopeya yaz.

Yazıya alınma yerindən çıxış etsək artıq qəti demək mümkündür ki, bu əlyazma ən qədim Azərbaycan kitabı sayıla bilər. Bu qədim əlyazma əsəri haqqında hələ K.İ.Çaykinin 1934-cü ildə verdiyi məlumatda da rast gəlinilir.

Əsədi Tusi hökmdarın sifərişi ilə 1054-1056-cı illərdə 9 min beytlik “Gərşasnamə” epopeyasını yazır. Əsədi Tusi poemasında Naxçıvan hökmdarı Əbu Duləflə olan görüşünü belə təsvir edir:

که نام شود زو بگیتی بلند	یکی کار جستم همی ارجمند
گرانمایه دستور شاه زمین	مهی بد بر سرد ادو بنیاد دین
نه فرزند اون میر محمود او	نه کسی را بود فره وجود او
ابراهیم بن صفر با فرو داد	برادرش چون ماه با ان با کزاد

*Layıqlı iş gəzib hey fikirləşdim,
İşdən xəbərdar olmasın kimsə,
Adımı tarixlərə necə yazım mən.
Yalnız Arran şahı yazsın tarixə.*

*Bəlkə hakim olum, ya dinə arxa,
Sən Naxçıvana gələndən bəri,
Bəlkə şah yanında adi bir darğa.
Şahın sayəsinə bəxtin gətirdi¹¹.*

XI əsrdə yaşayan Fəxri Gürgani də “Vis və Ramin” poemasında qələmə alan də əsərində təsvir etdiyi coğrafi ərazilərə Azərbaycanı və Naxçıvanı da daxil etmişdir. Poemada təsvir olunan ağıllı, gözəl “Gül” obrazı azərbaycanlı qızıdır. Onun yaşadığı məmləkət də Azərbaycandır.

Başqa bir mənbə XIII əsrdə Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən yazılmış “Came ət-təvarix” kitabıdır. Bu kitabın Oğuz türklərinə aid bölməsində Azərbaycan toponimlərindən, Oğuzun yürüşlərindən bəhs olunmuş, Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi təqdim edilmişdir.

Məşhur dünya səyyahı Övliya Çələbi özünün məşhur əlyazma kitabı olan “Səyahətnamə” əsərində Naxçıvan mahalını vaxtilə Alp Ər Tunqa tərəfindən yaradıldığını qeyd edir.

Şərq dünyasının tanınmış tarixçisi Əbül Fərəc Əbdürrəhman ibn əl-Cövizinin (1114-1200) “Əl-Muntəzəm fi tarix əl-muluk vali umam” (“Hökmdarların və millətlərin tənzimləşdirilmiş tarixi”) əsərində bölgə barədə çox az məlumat verməsinə baxmayaraq, əsər bir əlyazma mətni kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif xilafətin 1179-cu ilə qədərki tarixini xronoloji qaydada təqdim etmiş, dövrünün tanınmış elm adamları haqqında məlumat vermişdir.

Üçüncü paraqraf **“Orta əsrlərdə yazılan iqtisadi-siyasi, demoqrafik və etnoqrafik məzmunlu əlyazmalarda Naxçıvan”** adlanır. Bu paraqrafdamin illər boyu Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmuş Naxçıvan diyarının XVI əsrin sonu (1588-1603-cü illərdə) və XVIII əsrin əvvəllərində (1724-1735-ci illər) Osmanlı imperiyasının tərkibinə keçmiş və burada Osmanlı idarə sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır. Naxçıvanın bu dövrdəki siyasi, sosial və iqtisadi tarixi ilə bağlı geniş məlumatlar

خلاصه داستان «ازشاسینامه» تهران. موسسه انتشارات امیر کبیر. 1369 ص. 10 ¹¹

Osmanlı mənbələrində öz əksini tapmışdır¹². Həmin mənbələrdən biri də “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”dir. İstanbulun Başbakanlık Arxivində (şifrəsi N-1727) saxlanılan həmin əlyazmanın mikrofilmni mərhum akademik Ziya Bünyadov əldə etmiş və 2001-ci ildə bu əlyazma Elm nəşriyyatında çap olunmuşdur.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” əlyazmasını tarixi salnamə də adlandırmaq olar. Əlyazmada Osmanlı sarayında aparılan uçot və hesabat mətnləri əks olunsada Naxçıvanının XVI əsrdəki siyasi həyatını tam reallığı ilə əks etdirən tarixi sənəd olaraq da qiymətləndirilə bilər. Burada Naxçıvanda olan şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin siyahısı verilmişdir. Həmin siyahı coğrafi baxımdan da olduqca qiymətlidir. Həmçinin Osmanlı saraylarının arxivində olan həmin mənbələrdən əhalinin demografiyasına dair bir çox tarixi faktlar da yer almışdır.

İstanbulun Başbakanlık Arxivində həm də Osmanlı sultanlarının Naxçıvanla bağlı fərmanları, Naxçıvana göndərilən və oradan gedən məktublar da var. Osmanlılar dönəmində saray Divanının bütün sənədləri “Mühimmə dəftəri” adı ilə sıralanıb cildlənirdi. Həmin dəftərlərin ümumi sayı 263 cilddir və İstanbul Başbakanlıq Arxivində saxlanılır. *“Məsələn, 53 sayılı Mühimmə dəftərindəki qeydlərdən məlum olur ki, III Murad (1574-1595) Naxçıvan şəhərini ələ keçirməyə çalışarkən Naxçıvan istiqamətinin komandanları Fərhad paşaya bu tədbirlərlə əlaqədar ciddi hazırlıq görmək və yaxud Səfər xana yazılan məktuba görə, oğlu Əhməd bəyin Naxçıvan sancaqbəyi təyin ediləcəyini bildirmişdir və ona Naxçıvan qalasının yenidən inşa edilməsini buyurmuşdu. Mərənd hakimi Şahqulu sultana göndərilən hökmə əsasən osmanlıların hücumu keçəcəyi təqdirdə Naxçıvan, Ordubad və Qafanın ələ keçirilməsində iştirak etməsi tapşırılır”*¹³.

¹²Osmanlı arxiv belgelerinde Nahçıvan /- İstanbul: Başkanlıq devlet neşri, - 2011, - 568 s.

¹³Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi H. Məmmədov. – Bakı: Elm, - 2001, - s. 5

“Mühimmə dəftəri”nin 131 və 132-ci cildində də XVIII əsr Naxçıvan həyatına dair qeydlər vardır. Bu dəftərlərdə Naxçıvan şəhərinin alınması ilə bağlı Qafqaz istiqamətində komandan olan Arifi Əhməd Paşaya xüsusi göstəriş verilməsi haqqında qeydlər vardır. İstanbul Başbakanlık Arxivində saxlanılan “Şikayət dəftəri”, “Əhkam dəftəri”, “Sancaq tövcih dəftəri”ndə, “Xətti-hümayun təsnifi” və “Cövdət xariciyyə” fondlarında Naxçıvana dair qiymətli məlumatlar vardır.

Bakanlık Arxivinin “Təhriir” dəftərlərinin özü də iki qrupa bölünür: “Müfəssəl” və “İcmal” dəftərləri. Bunlarda XVI-XVIII əsrlərdə Naxçıvanın ictimai-siyasi, təsərrüfat həyatına dair olduqca qiymətli tarixi məlumatlar vardır. “Müfəssəl dəftər”lərdə daha çox vergiyə cəlb edilən əhali, onların sosial tərkibi, məşğuliyyətləri, varidatları, daşınan və daşınmaz əmlakı göstərilir. Mövcud qanun həmin dəftərlərə müqəddimə kimi əlavə edilirdi. Əlyazmalar dövlətin vergi siyasəti, aldığı vergilərin həcmi və xarakterini tam təfsilatı ilə əks etdirdiyi üçün qanunnamə xarakteri də daşıyırdı.

“Naxçıvana dair orta əsrlər əlyazmalarının tekstoloji xüsusiyyətləri” adlanan dördüncü paragrafda isə Naxçıvana dair əlyazmaların tekstoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılması və bir çox elmi həqiqətlərin ortaya çıxması barədə məlumat verilmişdir. Naxçıvan şair və alimlərinin əsərləri hazırda bir çox məşhur kitabxanalarda nadir inci nümunəsi kimi mühafizə olunmaqdadır. Əcəmi Naxçıvani, Əkmələddin Naxçıvani, Nəcməddin Naxçıvani, Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani və başqalarının əsərlərinin elmi-tənqidi mətnləri tərtib edilib çap olunmuşdur. Bu böyük mütəfəkkir və ziyalıların elmi-ədəbi irsi dərinədən təhlil edilməli, eyni zamanda əsərləri tekstoloji cəhətdən dərinədən araşdırılmalıdır.

Tədqiq ediləcək hər hansı bir əsərin dünya xəzinələrində saxlanılan əlyazma nüsxələri haqqında məlumatlar toplanması və onların əldə edilməsi üçün əsərlərin elmi-paleoqrafik təsvirinin əks olunduğu kataloqlarının olması şərtidir. Çünki kataloqlarda verilmiş ayrı-ayrı əsərlərin əlyazmalarının elmi-paleoqrafik təsviri tədqiqatçıda tədqiq edəcəyi əsərin əlyazma nüsxələri haqqında tam təəvvür yaradır. *“Ümumiyyətlə hər hansı kitabxana və muzey öz*

əlyazma fondu haqqında elm aləminə lazım olan bilgiler vermək üçün yazılı abidələrin elmi-paleoqrafik təsvirinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir"¹⁴.

Dünyanın bir sıra kitabxanalarında, muzeylərində, kitab xəzinələrində, eləcə də ayrı-ayrı kolleksiyalarda saxlanılan ərəbdilli, türkdilli və farsdilli əlyazma abidələrinin elmi-paleoqrafik təsvirinə və kataloqlaşdırılmasına hələ XIX əsrdən başlamışlarsa da müəyyən yerlərdə bu iş indiyədək aparılmamışdır. Elmi-paleoqrafik təsvirlər ona görə aparılmalıdır ki, orta əsr əlyazma kitabları müasir nəşr kitabları kimi deyildir. Belə ki, müasir nəşr kitablarında müəllifin və əsərin adı, eləcə də mündəricatı verildiyi halda, əlyazma kitablarında vəziyyət fərqlidir. Əlyazma kitabları müxtəlif xarakterli olur. Onların bəziləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı əsərləri, bəziləri isə iki və daha artıq əsərləri, yaxud şairin poetik irsini əhatə edir.

Naxçıvana dair orta əsr əlyazmalarının tekstoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən onun elmi-paleoqrafik təsvirini müxtəlif şəkildə həyata keçirmək olar:

1. Əlyazmanın şifri. Çünki əlyazma abidələri kitabxana və muzeylərdə müəyyən edilmiş şifrlər altında saxlanılır. Bu şifrlər bəzi kitabxanalarda rəqəmlə, başqalarında isə hərf və rəqəmlə

(B-312 və ya S $\frac{212}{5532}$, 5125) göstərilmişdir.

2. Əsərin adı. Əlyazma kitabına daxil edilmiş əsərin adı göstərilir.

3. Müəllif. Müxtəlif mənbələr əsasında əsərin müəllifi müəyyənləşdirilərək, onun tam şəkildə adı verilir.

4. Müəllifin həyatı və əsərləri haqqında qısa məlumat. Əgər elmi-paleoqrafik təsvir kataloq üçün hazırlanırsa bu zaman müəllifin doğum və ölüm tarixi, yeri, təhsil aldığı şəhər və mədrəsələr, müəllimləri və tələbələri, dövrünün ədib və alimləri ilə əlaqələri, yaradıcılığı və əsərləri, ziyalıların onun yaradıcılığı ilə bağlı dedikləri fikirlər haqqında qısa və konkret məlumatlar verilir.

¹⁴Белеконь, С.И. Предмет и задачи литературоведческого источниковедения: / Автореферат д.к.ф.н./- Москва:1978, - с. 17

5. Əlyazmanın kağızı. Naxçıvan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma abidələri əsasən Şərqdə və Avropada istehsal olunmuş kaözlərdə yazılmışdır.

6. Xətt və mürəkkəb. Mətnin əlyazma nüsxələrinin yazılmasında və ya köçürülməsində istifadə edilmiş xətt növü (kufi, nəsx, nəstəliq, şikəstə, süls, divani, tuğra, reyhani və s.) və mürəkkəblər (qara, qırmızı, yaşıl, mavi, sarı, bənpuşəyi və s.) qeyd edilir. Ümumiyyətlə isə hər hansı bir əlyazma abidəsinin dili, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri haqqında müxtəsər bilgilər yazılır.

7. Abidənin vərəqlərinin sayı, səhifələnmə üsulu və ölçüsü. Elmi-paleoqrafik təsvirdə mətnin neçə (bir, iki, üç və ya dörd) sütunda yazıldığı və əlyazma kitabının vərəqlərinin sayı da qeyd edilir. Əlyazma kitabında səhifələrin ardıcılığı həmin sözlərə əsasən müəyyən edilmiş olur. Həmçinin əlyazma kitabının və mətnin ölçüləri (sm.-lə) göstərilir.

8. Əlyazmanın tərtibatı. Naxçıvan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma mətnlərinin paleoqrafik xüsusiyyətlərini araşdıran zaman məlum olur ki, müxtəlif yerlərdə və şəraitlərdə (saraylarda, mədrəsələrdə, məscidlərdə, evlərdə emalatxanalarda və s.) səviyyə və hazırlıq baxımından bir-birindən fərqlənən kitabçılar tərəfindən hazırlandığına görə onlar tərtibat baxımından da bir-birindən fərqlənir.

9. Mətnin haşiyələrində verilmiş məlumat və şərhlər. Hər hansı bir mətnin haşiyələrində verilən məlumatlar və mətnlər olduqca rəngarəng və müxtəlif xarakterlidir.

10. Vəqflər. Yaşadığımız dövrə qədər gəlib çatmış Naxçıvan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma abidələrinin bir qismi ayrı-ayrı kitabxanalarda, məscidlərdə və başqa gizlin saxlanılan yerlərdə vəqf edilmiş kitablardır.

11. Əsərin sonuna yazılan sonluq. Əlyazma kitablarına daxil edilmiş əsərlərin mətnlərinin hər birinə adətən müəllif, katib, xəttat, filoloq və s. tərəfindən sonluq yazılmışdır.

12. Cildin təsviri. Əlyazma kitabının cildinin sadəcə kartondan və ya karton üzərinə çəkilmiş dəridən ibarət olduğu, hörməsi, cildin sağ qapağının ucunda əlavə hissə haqqında bilgi verilməlidir. Əgər cild bədii tərtibatla hazırlanmışsa onun üzərində

olan rəngli təsvirlər, basma medalyonlar və baş həndəsi fiqurlar, yazılar və xətlərlə bağlı ətraflı şərh verilir.

Elmi-paleoqrafıyanın digər bir əhəmiyyət dairəsi ondan ibarətdir ki, tarixin təyin olunması problemini və hər hansı bir əsərin dərin ədəbi-tarixi, tarixi-tekstoloji təhlili, ona aid olan bütün materialların dərinədən öyrənilməsi sayəsində həll olunur. Naxçıvan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma abidələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də tarixlərin verilməsidir. M. Naxçıvaninin “Qürrətul-Əbsar” əsərində tarixlər bu şəkildə göstərilir: *“bu kitabı rəbiəs-sani ayının 9-da hicri-qəməri 1316-cı il tarixində başladım”*¹⁵. Tamamlanma tarixində isə yazılır: *“Həmd və şükür O, Allah üçündür ki, məni müvəffəq etdi və bu kitabı rəcəb ayı 1318-ci ildə tamamladım”*¹⁶.

“XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair elmi-ədəbi, bədii-fəlsəfi məzmunlu əlyazmalar” adlanan ikinci fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir. **“Bədii mətnlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri”** adlanan birinci paraqrafda XIX əsrdə Naxçıvanda kitablar daşbasma üsulu ilə çap edilməyə başlasa da, texnikanın çox zəif tətbiqi, kitab çapının mövcud ehtiyacları ödəyə bilməməsi, əlyazmaların üzünün köçürülməsi zərurətini yaradan amillər haqqında məlumat verilmiş, onların yaranma tarixi, keçdiyi inkişaf yolu, bədii əsərlərin növ və xüsusiyyətləri başlıca araşdırma mövzusu olmuşdur. Xüsusilə, mədrəsələrdə tədris edilən dərslilər, Azərbaycan, türk, ərəb və fars dillərində olan kitablar, toplular, cümlələr və təzkirələrin üzünün köçürülməsi, çoxaldılması məsələsinin araşdırılması qarşıya əsas məqsəd olaraq qoyulmuşdur.

Həqiqətən də XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti ilə bağlı problemlər çoxdur. Onlar sırasında tekstoloji problemlər də var. Bu mənada XIX əsrdə yaşamış şair və yazıçıların ədəbi irsini və onların əlyazmalarının tekstoloji və filoloji təhlilini xronoloji ardıcılıqla vermək məqsəduyğun olardı. Əsrin əvvəlində yazıb yaranan Naxçıvan şairələrindən biri də Heyran xanımdır. Onun barəsində görkəmli alim Qulam Məmmədli yazır: *“Şairə XVIII əsrin ikinci*

¹⁵ Nəxجویانی حاجی ملا محمد قره الابصاری قم. 1318. 543 ص.

¹⁶ Nəxجویانی حاجی ملا محمد قره الابصاری قم. 1318. 543 ص.

yarısında Naxçıvanda doğulmuşdur... 1826-cı ildə Şimali Azərbaycanı tutmaq məqsədilə Abbas Mirzənin sərkərdəliyi ilə hücumu keçən İran qoşunu ilk toqquşmada məğlubiyyətə uğrayıb geri çəkildi... Abbas Mirzə yol üzərində rast gəldiyi kənd və şəhərlərdəki əhalini də İrana köçməyə məcbur edirdi. Naxçıvan-Təbriz istiqamətində geri çəkilən ordu və köçürülən əhali içində şairə Heyran xanım və onun ailəsi də var idi”¹⁷.

Şairə şeirində də özünün Naxçıvandan olmasına işarə edir:

*“Soruşsanız nəsəbini bu yazıq Heyranın,
Bir Əli xadimidir, cümlə-cəhanə bildir;
Naxçıvan şəhərinin əşrafına çatsa nəsəbi,
Əslinə varsa əgər taifəsi Dünböldür”¹⁸.*

Sonradan Cənubi Azərbaycanın Urmiya, Marağa və Təbriz şəhərlərində yaşayan şair bəzi məlumatlara görə şahzadə Abbas Mirzənin yaxınlarından birinə ərə getmişdir. Ancaq ilk sevgisi uğursuz olan Heyran xanım nisgil dolu şerlər yazmağa başlamış və özünün lirik şerləri ilə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının nadir nümunələrini yaratmışdır. Vətəndən ayrı düşən şairə ədəbi yaradıcılığın daha da zənginləşdirmiş və yeni-yeni əsərlər yazaraq öz dövründə çap etdirməyə nail olmuşdur.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti üçün ən zəngin sayıla bilən bir tarixi dövrüdür. Bu dövrdə istər bütöv Azərbaycan, istərsə də Naxçıvan ictimai mühiti üçün fəaliyyət göstərən alim və ziyalılar yaşadıkları fəal ədəbi və elmi-publisistik yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Belə müəlliflərdən biri də Cəlil Məmmədquluzadə idi.

Qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan müxtəlif şəxslərə yazdığı əlyazma məktubların əksəriyyəti “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin nəşri ilə bağlıdır. Bu məktubları oxuyarkən ədibin elmə, maarifə necə yüksək qiymət verdiyini, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ardıcıl çıxması üçün nə qədər səy

¹⁷Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri / Heyran xanım. - Bakı: Azərneşr, - 1961,- s.3-4

¹⁸Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri / Heyran xanım. - Bakı: Azərneşr, - 1961, - s.4

göstərdiyini, çox böyük zəhmət və əziyyətlərlə məcmuənin davam etdirdiyini görürük.

Bu barədə Həmidə xanım yazır: *“1906-cı ildə jurnalın çıxarılmasına icazə verilən zaman Cəlil Məmmədquluzadənin cibində cəmi 9 manat pul var imiş. Faiq əfəndi ilə bərabər ikisi bir hambal tutdular ki, çap maşınıni hərləsin. Gecə yarısı hambalı pul çatmaması üzündən azad edirlər, onlar özləri maşını hərləməyə başlayırlar. Səhərə kimi bu cür onlar işləyir, yorğunluq və yuxusuzluğa baxmayaraq, səhər üçün satışa jurnal hazırlayırlar.”*¹⁹

“Molla Nəsrəddin” jurnalının hansı şəraitdə nəşr edildiyindən bəhs edən Mirzə Cəlil özü isə yazır: *“Mən dünən ittifaqən Həmidədən bildim ki, Tiflisdən buraya gələndən sonra jurnalı litoqrafiyada tək-tək çap etdirmişəm, nəinki iki nömrəni bir daşda, guya material olmamağı buna bais olub. Hayıf ki, mənə bu əhvalatı heç yazmırsan. Əgər bilsəydim razı olmazdım. Çünki belə də çap baha oturur. Bu xüsusda mənə müfəssəl yaz görüm əhval nə cürdür və nə səbəbə mətbəə buna razı olub, görə-görə ki, belə də çox təfavütü var. Bundan sonra nə qaidə üzrə qabaqlarda idi, heylə də çap etdir ki, iki nömrə birdən çap olunsun...”*²⁰

Məktublardan aydın olur ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin nəşrində bir çox çətinliklərlə qarşılaşmışdır: kağız qıtlığı, bahalıq, müharibənin törətdiyi məhrumiyətlər.

Başqa bir məktubunda o bunları qeyd edir: *“...İndi əzizim, mətləbi başa düşdün və görürsən də ki, əgər Bakıdan bizə köməklik olmasa, bu halda jurnalı çıxara bilməyəcəyəm. Bakıda “Molla Nəsrəddin” yazmaq olmaz, necə ki, sən özün də deyirsən və lakin pul verəni hər nömrədə «naşir» yazsa bilərik ki, onun pul köməkliliyi camaata məlum olsun. İndi sən bu barədə əhval tut və mənə də tez cavab yaz, çünki iş baş tutmasa yenə məcbur olacağam bir qədər də*

¹⁹ Həmidə xanım. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatıratım // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, arx., 6 №257.

²⁰ Məmmədquluzadə, C. Məhəmmədəli Sidqiyyə məktub (Naçıvan: 1911) // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, arxiv 6, №133.

jurnalı təxirə salmağa, ta ki, dava qurtarana kimi. Belə də olanda dəxi Tiflisdə qala bilməyəcəyəm..."²¹

Fundamental "Lüğətnaməsi" ilə Naxçıvana dair yüzlərlə həqiqətin itib-batmasına mane olan, o alimlərdən biri Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə də bağlı olan maarifpərvər ziyalı Mirzə Ələkbər xan Dehxudadır (1879-1955). Onun çoxcildli "Lüğətnamə"sində Naxçıvan ziyalıları, tarixi, etnoqrafiyası və toponimlərinə dair saysız-hesabsız məlumatlar vardır.

Bu dövrdə Naxçıvanda H.Cavid, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, M.M.Çakər, M.Şahtaxlı, M.S.Ordubadı, Ə.Abasquliyev, N.Nağıyev, M.Tarverdiyev, Ə.Abbasov kimi yazıçılar yetişmişdir. Onların tanınmasında "Füyuzat" jurnalı, "Şərqi-Rus", "Həyat", "Kaspi" qəzetlərinin xüsusi rolu var idi.

Milli teatrın yaradıcılarından biri olan Eynəli bəy Sultanovun rus dilində qələmə aldığı "Tatarka" (Azərbaycan qızı) pyesi ilk dəfə Naxçıvanda tamaşaya qoyulmuşdur. O, 1882-ci ildə öz evində "Ziyalılar cəmiyyəti" təşkil etmiş, dövrünün qabaqcıl adamları, savadlı gənclərlə əlaqə saxlamışdır.

Ələkbər Qərib Naxçıvani (Ələkbər Abbasov) Tiflisdə çıxan "Dan ulduzu", "Yeni fikir" və s. qəzetlərlə əməkdaşlıq etmiş, Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların latın qrafikasına keçməsinə xeyli iş görmüşdür. Ə.Q.Naxçıvani yerli ədəbi və bədii birlik dərnəklərinin işində fəal iştirak etmiş və özünün "Qəlbimin sultanı" (1912) lirik psixoloji povestini və "Haqq divanı" hekayələr toplusunu çap etdirmişdir.

Molla Mahmud Çakəri ömrünün 40 ilini mollalıqla keçirə də, sonralar həm mühərrirlik ("Şərq qapısı"), həm də Naxçıvan teatrında aktyorluq etmiş, dini fanatizmini tənqid edən felyetonlar ilə geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. M.M.Çakəri əsasən Məhəmməd Füzuli ruhlu qəzəlləri, Sabiranə şeirləri ilə məşhurdur.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaşayıb, burada baş verən siyasi hadisələrin canlı şahidlərindən biri olan

²¹ Məmmədquluzadə, C. Məktub // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, arxiv 6, №190.

Hüseyn Nadim Naxçıvanının də yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. 1882-ci ildə Nehrəm kəndində anadan olan Nadim XX əsrin əvvəllərində baş verən erməni-müsəlman davalarının canlı şahidi olmuşdur. Eyni zamanda 1918-ci ildə erməni ordusunun başçılarından olan Andronikin Nehrəmə hücumunun qarşısını alanlardan biri olmuşdur. Şair 1920-ci ildə erməni-daşnak qoşunlarına qarşı Ordubadın Karçıvan kəndindəki döyüşlərdə ağır yaralanmışdır. Bu yaradan da yeddi il əziyyət çəkən şair 1927-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin şerlərini prof. Əsgər Qədimov 1993-cü ildə toplayıb nəşr etdirmişdir.

Fəslin ikinci paraqrafı **“Maarifçi ziyahlıların əlyazmaları”** adlanır. XIX əsr Azərbaycan maarifçilərinin aktiv nümayəndələri sırasında Naxçıvan maarifçilərini də görürük. Onlar bütün Azərbaycan maarifçiləri ilə əlbir olub, xalqımızın maariflənməsində fəal iştirak edirdilər. Altı cildlik *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”* kitabında qeyd olunur ki: *“Axundov yazdığı «Əlifbaya-cədid» dərsliyinin bir nüsxəsini 1858-ci ildə Təbrizin Məqsudiyə küçəsində yaşayan Əsgərخان Ordubadiyə göndərmişdir. Təbrizin xüsusi təhsil müəssisələrində savad təliminin bu dərs kitabı üzrə aparılması üçün Axundov Əsgərخان Ordubadını Təbrizdə geniş dairədə fəaliyyət göstərməyə, «əlifbaya-cədid» kitabını əlyazmalar şəklində yaymağa çağırmışdır”*²². O cümlədən, M.F.Axundov Əsgərخان Ordubadiyə *“əlifbaya-cədid”* kitabı ilə birlikdə göndərdiyi 9 sentyabr 1858-ci il tarixli təlimat məktubunda yazır: *“İstər varlı və aristokrat silkindən, istərsə də yoxsul və əsnaf silkindən olsun, bütün xalq içərisindən əvvəlcə xüsusi şagirdlər seçib yeni əlifbanı onlara öyrədərsiniz...əgər siz bu işə məktəb və mədrəsələrdə oxuyan şagirdləri və tələbələri cəlb edə bilsəniz daha yaxşı olar”*²³.

XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Məhəmməd Tağı Sidqidir (1854-1903). Onun yaradıcılığı XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərinə təsədüf edir. Dövrünün görkəmli maarifpərvər yazıçısı və pedaqoqu olan Məhəmməd Tağı Sidqinin əlyazma arxivi

²²Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / - Bakı: Elm, - IV cild. - 2011, - s. 371

²³Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / - Bakı: Elm, - IV cild. - 2011, - s. 371

zəngindir. Onun əlyazmaları Azərbaycan, fars, ərəb dillərindədir. Bu mətnlərin mövzusu əsasən əxlaq, fəlsəfə və pedaqojika haqqındadır. Eləcə də həmin mətnlərdə müəllifin şeirləri, publisistik məqalələri, şəxsi sənədləri, bəzi məktublarının əsli və çap olunmuş variantı var. Məhəmməd Tağı Sidqinin əlyazmalarının sayı 548 vərəqdir ki, bunların da 45-i avtoqraf mətnidir.

M.T.Sidqinin 1899-cu il may ayının 26-da rus xalqının böyük şairi A.S.Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Naxçıvan “Tərbiyə” məktəbində keçirilən yubiley məclisində söylədiyi nitqi bu cəhətdən xüsusi maraq kəsb edir. Şagirdlərin valideynlər ilə birlikdə iştirak etdikləri bu təntənəli məclisdə M.T.Sidqi cəmiyyətin mədəni tərəqqisində söz sənətinin qüdrətindən, Azərbaycan, Şərqi və Qərbi klassiklərindən bəhs etdikdən sonra rus ədəbiyyatı və ədəbi dilinin inkişafında A.S.Puşkinin misilsiz xidmətlərindən, həyat və yaradıcılığından ətraflı danışmışdır. O yazır: *“Bəxtəvər sayıram o qövmi və xoşbəxt hesab edirəm o milləti ki, qədirdanlıq və maarifpərəstlik sayəsində bundan sonra neçə-neçə puşkinlər, şekspirilər, volterlər sahibi olacaqlar. Nəinki bu gün məhz bir Rusiya məmləkətində Puşkinin adı zikr olunur, xeyir! Ümum Məğribzəmin və Məşriqzəmin ruznamələri bu günlərdə Puşkinin inşaatından və əhvalatından qeyri özgə əmrə məşğul deyillər.”*²⁴

M.T.Sidqinin “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsi, maarifçi şeirləri və publisistikası, pedaqoji əsərləri nəinki Naxçıvanda, bütün Azərbaycan ədəbi mühitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan romantizminin korifeyi H.Cavid məhz Sidqinin açdığı “Tərbiyə” məktəbində təhsil almış və o mühitdə formalaşmışdır.

M.T.Sidqi özünün ədəbi düşüncələrində Azərbaycan şerinin əruz və heca vəznində yazan sənətkarlarına eyni münasibət bəsləmiş, lakin üslubiyat məsələlərində sərbəstliyi üstün tutduğunu vurğulamışdır. O, klassik ədəbiyyatdakı öyüdləri, maarifpərvərlik ideyalarını və vətənpərvərliyi yüksək qiymətləndirirdi. Onun Hacı

²⁴ Sidqi, M.T. Puşkinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə Naxçıvan “Tərbiyə” məktəbində təşkil olunan yubiley məclisində söylədiyi nitqin surəti (Naxçıvan: 1914) / AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, fond 7.

Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə yazdığı müraciətnaməsində bir çox faktlara söykənərək XIX yüzillikdə Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı fikirlər söyləmiş, Şeyx Səfinin XIII yüzillikdə türk və Azərbaycan dilində yazdığı “Qara məcmuə”yə münasibətini bildirmişdir.

Eyni zamanda M.T.Sidqi “Nümuneyi-əxlaq” adlı əlyazmasında bir pedaqoq kimi müasir gəncliyin əxlaq normalarından bəhs etmiş və yeniləşməkdə olan Azərbaycanın hər sahədə maariflənməsini vacib hesab etmişdir .

Sidqi görkəmli bir pedaqoq istedadlı bir şair, yazıçı kimi uşaq, yeniyetmə və gənclər üçün tərbiyəvi əhəmiyyətli, ibrətamiz şeir və hekayələr yazmış, rus, ərəb və farscadan tərcümələr etmiş, teatrımızın inkişafında dəyərli xidmətlər göstərmiş, Qurbanəli bəy Şərifzadə, Mirzə Nəsrulla Əmirov, Eynəli bəy Sultanov, Cümşüd Paşa Sultanov kimi ziyalı dostları ilə birlikdə “Həvəskar aktyor dəstəsi” yaratmış, özü ona rəhbərlik etmiş, həm tamaşaların rejissoru, həm də aktyoru kimi çıxış etmişdir.

Müəllifin əlyazmalardan biri 1896-cı ilin 14 mayında rus imperatoru II Nikolay Aleksandroviçin tac qoyma gününün Naxçıvan şəhərində qeyd edilməsi mərasimində Sidqinin etdiyi çıxışıdır. R.Hüseynzadəyə qeyd edir ki, *“...bu əlyazmanı “Dilimiz və məktəbimiz” adlandırma bilərik ki, əlyazmanın mətni Naxçıvan qazisi mötəbər Axund Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə yadigar olaraq təqdim edilmişdir. Sidqi bu çıxışında millət balalarının ana dilində təhsil almasından, dilimizin saflaşdırılması və inkişaf etdirilməsindən, maarif və mədəniyyət işlərindən danışmış, Naxçıvan şəhərində, onun qəsəbə və kəndlərində yeni üsulda, ana dilində milli məktəblər açmaq istəyindən söz açmışdır”*.²⁵

M.T.Sidqinin əlyazmalarında onun ziyalıların dili “korlaması”, qonşu dillərdən alınan sözlərdən yersiz istifadə etdikləri tənqid olunur. *“...Bir əbaya bürünmüş məktəbdar mirzə” deyir: Duz nəməkdənini mənə ver*” (“Nəmək” elə duz deməkdir. *”Duz duz qabını mənə ver”*(?) kimi mənasız ifadə çıxır), yaxud

²⁵ Hüseynzadə, R. Məhəmməd Tağı Sidqinin və Məhəmmədəli Sidqinin yeni əlyazmaları // - Naxçıvan:Axtarışlar jurnalı, - 2014. cild 4, №1, s.- 55

“*Darvaza qapısı*”nu ört. (“*Darvaza*” böyük qapı deməkdir), yaxud da deyir: “*Mənə bir kasa mast qatıq ver*” (“*Mast*” elə qatıq deməkdir), “*Heyva behdanəsinin toxumu*”nu ək (“*Behdanə*” elə “*heyva toxumu*” deməkdir), “*Gözümün yaşı abı-leysan suyu kimi axırdı*”, (“*ab*” su deməkdir) və ya “*ab-ı anbar suyu*”.

“*Sivilizasiya görmüş bir “Obrazovanniy” isə belə danışır: “İstansiyada fayton yox idi. Bir troyka tutdum, pramoy vağzala kimi proqonda getdim.*”²⁶

“Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəaliyyət göstərdiyi 70 ilə yaxın bir dövrdə təxminən 30-a yaxın üzvü və həvəskar dinləyiciləri olmuşdur. Bunlardan Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hacı Mirzə Ağa Rəhim, Qüdsi Vənəndi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Məşhədi Həsən Dəbbağ, Əhməd Ağa Şəmi, Məşhədi Möhsün Saətsaz, Kəblə Əliqulu Müznib, Ağa Rəsul Əttar, Məhəmmədqulu Salik, Aslanxan Gövhər, Nədim və başqalarının adlarını çəkmək olar.

“Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin fəal üzvləri klassik poeziyanın bütün sahələrinə müraciət edir, könül oxşayan qəzəllərlə bərabər, realist-tənqidi mahiyyət daşıyan mənzum səfərnəmələr, qoşma, gəraylı, bayatı, müxəmməs, müstəzad, qəsidə, sinazən, mərsiyyə, nohə və məsnəvilər də qələmə alırdılar.

M.T.Sidqi dərslinin 39-cu imlasında məktəbin əhəmiyyətini yüksək dərəcədə qiymətləndirərək, onu hikmətli sözlərlə belə ifadə edir: “*Məktəb cəhalət dərdinin dərmanı və mərifət bağının xiyabanıdır*”²⁷.

Üçüncü paraqraf “**Adət və ənənələrimizə dair əlyazmalar**” adlanır. Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvana aid əlyazma kitabları müxtəlifdir. Onların əksəriyyəti ana dilindədir. Bir qismi isə ərəb-fars, rus, ingilis, farsız dillərindədir. Ana dilimizdə olan əlyazmaları əsasən əsl naxçıvandan olan müəlliflər yaratmışdır. Onlardan biri görkəmli alim Məhəmmədbaqir ibn

²⁶ Hüseynzadə, R. Məhəmməd Tağı Sidqinin və Məhəmmədəli Sidqinin yeni əlyazmaları // - Naxçıvan: Axtarışlar jurnalı, - 2014. cild 4, №1, s.- 56

²⁷ İbrahimov, S. Məhəmməd Tağı Sidqinin bəzi əlyazmaları haqqında // - Naxçıvan: Axtarışlar jurnalı, - 2014, cild 4, №1, - s. 61.

Məhəmmədtəqidir. O, 1872-ci ildə yazdığı “Zadəl-məad” (“Axirət-azuqəsi”) əsərində Novruzla bağlı olan hadisələrdən bəhs etmişdir. Əsərdə alimlər arasında Novruz gününün hansı vaxtda olması mübahisəsi təsvir edilir: “*Rum təqvimi ilə Əyyar ayının onuncu və ya Şubat ayının doqquzuncu günü olması ehtimal verilsə də, əsasən ümumi fikir Şəmsi (Günəş) ilinin başlanması və Günəşin “həməl” (“qoç”) bürcünə ilk girişini Novruz günü hesab etmişlər*”²⁸.

Əlyazmada göstərilir ki, Müəlli ibn Xənəs adlı şəxs imam Sadiq əleyhis-salamın səhabələrindən biri idi və o, imamdan Novruz gününün bir neçə fəlsəfi əhəmiyyətini və əlamətlərini soruşmuşdur. Birinci budur ki, “*Allah Təala bütün bəndələrinin ruhlarını yaratdı, onlardan əhdi-peyman aldı ki, Ona şərik qərar verilməsin və o günə “Ruzi-Ələst” deyilərək əvvəlinci gün, yəni “bəşərin yaradılışının başlanğıcı”, yeni gün hesab edilsin, həmin gün də Novruz günü adlandı*”²⁹.

Əlyazmanın digər fəslində ilk dəfə günün çıxdığı, küləyin əsdiyi, ağacların sulanması və vəchə gəlməsi, güllərin və çiçəklərin yer üzünə yaraşlıq verməsi ilə səpələnməsinin məhz Novruz gününə təsadüf edilməsi qeyd edilir. İlk insan əcdadı olan Adəm əleyhis-salamın xəlq olunması da Novruz gününə təsadüf etmişdir.

Başqa bir maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, əlyazmada Naxçıvana aid Nuh əleyhissalamla bağlı məlumat verilir. Qeyd edilir ki, tufandan sonra Nuh əleyhissalamın gəmisini böyük bir dağa dəyərək orada qərar tutmuş və Həqq-Təala ikinci yeni həyatın başlanmasını onlara bəxş etmişdir, həmin gün də məhz Novruz gününə təsadüf etmişdir. Əlyazmada Novruz Azərbaycan xalqının həyatında ən böyük bayramlardan biri kimi səciyyələndirilmişdir.

Əlyazma mətnlərində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də əməyə münasibətdir. Əmək bolluq və bərəkət rəmzidir. Nəyinki müqəddəs islam dini, ondan qabaqkı əski dinlərdə də halal əməklə məşğul olmağın axirət üçün faydalı olduğunu söylənirdi. Bu mərasimlər eyni zamanda halallığın əsas prinsip kimi qəbul edilirdi. Əməkdən “Zərdüştlük” təlimində də bəhs olunmuşdur: “*Zərdüştə*

²⁸242 محمد باقر ابن محمد تقی. زاد المعاد تبریز 1288 ص.

²⁹ Yenə orada. - s. 241

*görə, düzgün və sağlam həyat tərzi dinc və halal əməklə məşğul olmaqdan ibarətdir. Onun fikrincə, bu həyatda fəvqəltəbii qüvvələrin mərhəmətinə axirətdəki səadətə çoxlu qurbanlar verməklə nail olmaq mümkün deyildir. Səadət əməkdədir, “taxıl dəni cücərəndə divləri (şər qüvvələri) şər basır; dəni sovuranda divlər zəifləyir; dən üyüdüləndə divlər fəryad qoparırlar, bağırırlar... Qoy həmişə dən, un yeməkləri olsun.”*³⁰

“Fəlsəfi məzmunlu əlyazmalar” adlanan dördüncü paragrafda XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaranan ədəbi nümunələrdəki fəlsəfi motivlərdən bəhs olunur. Bu da mənəvi-mədəni irsə dair qədim əlyazmaların işlənməsi üçün böyük maraq doğurur. Bütün bu amillər Azərbaycan və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanın elm aləminə mətnşünaslıq baxımından daha da tanıtılması, zəngin keçmişə malik olan xalqımızın tarixin dərin qatlarında gizlənən maddi-mənəvi dəyərlərinin təbliği istiqamətində atılan mühüm bir addımdır. Naxçıvana dair fəlsəfi məzmunlu əlyazmaların mahiyyəti bəşəriyyətin yenidən yaranış tarixini simvolizə edən Nuh Peyğəmbərin məzarüstü abidəsi, adı və məzmunu müqəddəs “Qurani-Kərim”in 18-ci surəsində ətraflı qeyd edilən Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında Əlincə qalasının fəlsəfi mənzərəsi də əks olunur.

Həmçinin min ilə yaxın öz mövcudluğunu və möhtəşəmliyini qoruyan Möminə xatın türbəsi, orta əsrlərə aid olan Qarabağlar türbəsi və s. tarixi-fəlsəfi miniatur inciləri Naxçıvanı dünyaya tanıtmışdır. Mətnşünaslıq baxımından aparılan bu tədqiqatlar isə Azərbaycançılıq, mənəvi-mədəni irsə dair əlyazmaların və İslam dini dünyagörüşünün vəhdətinin fəlsəfəsini ortaya qoyur. Naxçıvandakı qədim əlyazmalar burada bəşər sivilizasiyası ilə klassik Şərq mədəniyyətinin və müasirliyin vəhdət halında mövcudluğunu göstərir. Əlyazma nümunələrindən məlum olur ki, Naxçıvandakı bəzi islamaqədərki mənəvi abidələr burada yaşayan yerli əhalinin tək Tanrıya inamını ortaya qoyur. Bu mənada Əshabi-

³⁰ İmanov, H. Fəlsəfə / H.İmanov. - Bakı: Turan evi, - 2005. - s.36

Kəhf ziyarətghasını xüsusi fərqləndirmək olar. Bu müqəddəs məkan İslamdan qabaq Azərbaycanlıların tək Tanrıya inancını əks etdirən bir fəlsəfəni təcəssüm etdirir. Fikirimizcə, mənəvi-mədəni irsə dair qədim əlyazmaların bu regionda mövcud olması və onların fəlsəfi aspektdən inkişaf etməsi elmə və sənətə olan marağın bariz nümunəsi idi. Həqiqətən tarixin müəyyən fəlsəfi aspektlərinə dərinləndirən nəzər saldıqda tarixin fəlsəfəsinin nə qədər geniş və hərtərəfli olduğu bir daha aydın olur. Akademik Ramiz Mehdiyev bu barədə yazır: *“Tarixin fəlsəfəsi – sosial determinizm problemlərini (ictimai hadisələrin obyektiv qanunauyğunluqlarını və səbəbiyyət asılılığını) tədqiq edir, tarixi faktların və hadisələrin həqiqiliyini və dəqiqliyini müəyyən edir”*³¹.

Naxçıvanda sufizmə dair fikirlər diqqətimizi daha çox cəlb edir. Qüdsi Vənəndinin, Salik Ordubadinin, Hüseyn Cavidin poeziyasında sufizmin dərin fəlsəfi ifadəsini görürük. Həmin mənbələrdəki fəlsəfi düşüncənin mahiyyətindən bəhs etmək lap yerinə düşərdi.

Tədqiqatımızda sufizm kimi dərin fəlsəfi təlimin mahiyyəti, tarixi inkişafı və s. haqqında söhbət açmağı qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Lakin VII-VIII əsrlərdən etibarən islam fəlsəfəsinə nüfuz edən sufizm demək olar ki, müsəlmançılığın yayıldığı bütün coğrafi ərazilərdə Allahın dərkini üçün ən münasib dini-fəlsəfi konsepsiyaya çevrildi. O cümlədən, İslam dünyasının bir parçası olan Naxçıvanda da sufi fəlsəfi düşüncənin bəzi təriqətləri: hürufizm, xəlvətlik, əxilik, nəqşbəndilik, səfəviyyə və s. yayılmağa başladı. Həmin sufi təriqətlərinin nümayəndələrinə XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində də rast gəlirik. *“Ədəbi mühitin Qüdsi, Salik, Fəqir kimi nümayəndələri təsəvvüf lirikasına münasibətdə həm dini lirikaya, həm də klassik Şərq şairlərinin panteist görüşlərinə söykənirdilər”*³².

³¹Mehdiyev, R. Tarixi idrakın elmiliyi problemlərinə dair // “Elm” qəzeti, 23-26 (1081-1084). – 2013, 17 may

³²Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti./ Ə.Qədimov. – Bakı: ADPU, – 2010, – 221 s.

Professor Əsgər Qədimovun “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” adlı dəyərli dərs vəsaitində Naxçıvanın tanınmış təsəvvüf şairlərindən ətraflı bəhs olunmuşdur: *“Bu şairlərin dini lirika ilə təsəvvüf lirika ənənələrinə söykənərək İlahi eşqi, “vəhdəti-vücuda” fəlsəfəsini tərənnüm etmələri onların Kərbəla müsibətinin təsvirindən qismən ayrılmasını və yeni yaradıcılıq axtarışları yolunduşmalarını təsdiq edirdi... Odur ki, bu mərhələdə Qüdsi, Salik, Fəqir kimi şairlərin yaradıcılığında Kərbəla müsibətinin təsviri ilə təsəvvüf poeziyasının təsvir və tərənnümü paralel şəkildə verilir, İlahi eşqə, Tanrıya tapınma lirikasının mərkəzi mövzularına çevrilirdi”*³³.

Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə əsasən sufizmə məxsus eşq, aşiq, məşuq, məclis, mey, saqi, salik, süluk, meyxanə, xərabat, canan, gözəl, elm, alim, miskin, ənəlhəqq, vəchullah, təcəlli, mürid, mürşid, arif, sərxoş, qul, vəhdət, visaq, vüsal, ünsiyyət, həqq, əbədiyyət, zövq, zöhd, zikr, vəcd, hal və s. terminlərlə bağlı izahlara geniş yer verilmişdir: eşq – Allaha qovuşmaq arzusunda olub Onu sevən insan; məşuqə – Allah və İlahi nurun özü; mey, şərab – Tanrı elminin əsas mənası və ya onun qayəsi; qədəh – Tanrı elminin bütün mənalарının tutumu, yəni onun qabı; saqi və ya piri-muğan – Allahın varlığına qovuşmaq yolunda aşiqə bu yolu göstərən və ya bəxş edən, ona tanrı qədəhi içizdirib təlim verən müəllim, yəni mürşid, şeyx; məclis – Aşıqlərin Tanrıya qovuşmaq üçün düzəldikləri yığıncaq; meyxanə - Aşıqlərin məşuqəyə, yəni Allaha qovuşmaq və Tanrı elmini mənimsəmək üçün eşq badəsini içmək məqsədilə topladıqları yer; süluk – Aşıqlərin Tanrıya qovuşmaq üçün getdikləri yol; salik – Tanrıya qovuşmaq üçün yol gedən yolçu, yəni aşiq; visaq – Aşıqın Allaha bağlanması və onunla əhdü peyman etməsi; ünsiyyət – Aşıqlə Allah arasında əlaqə və münasibət; vəchullah – Allahın siması, onun təzahür və ya təcəlli etməsi; vüsal – Allaha çatmaq, Ona qovuşmaq; talibi-vəhdət – Allaha qovuşmaq yolunda təhsil alan, yəni vəhdət elmini öyrənən aşiq və ya tələbə; vəhdəti-vücuda – Varlığın birliyi, təkliyi, İlahi

³³Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti./ Ə.Qədimov. – Bakı: ADPU, – 2010, – 221 s.

varlıqla insani varlığın eyniliyi; Kəbə - Məşuqənin (İlahi nurun) qərar tutduğu məqam və ya məkan kimi izah və təsvir olunur.

Elmlərin mənimsənilməsində mədrəsələrin xüsusi rolu olmuşdur. Bu mollaxana və dini məktəblərdə “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərindən olan Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Məşhədi Məhəmməd Tağı Sidqi kimi şairlər dərs deyirdilər. M.T.Sidqinin 1892 və 1894-cü illərdə Ordubadda və Naxçıvanda açdığı “Əxtər” və “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəblərdə həm dini, həm də dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Məscid məktəblərində “Çərəkə”, “Quran”, “Tərəssül”, “Şər Nisab”, “Müseibnamə”, “Dərbəndnamə”, “Əvbabül Cinan”, “Sirac əl-möminin”, “Tarixi-Mövcam”, “Tüflətül-məclis”, “Risalə”, “Cameyi-Abbas” kimi əsərlər tədris olunurdu.

Sufizmdə “Vəhdəti-vücut” fəlsəfəsinə görə Allah bütün mövcudatda təcəlli etmişdir. Bütün mövcudat, eləcə də insanın ruhu İlahi nurdan, “Hüsni-mütləq”in (Allahın) nurunun kiçik zərrəsindən yaranmışdır. Lakin o, müvəqqəti olaraq öz əslindən, İlahi nurdan (Allahdan) ayrılmışdır. İnsan öz əslindən ayrı düşdüyü üçün də əzab çəkir və ona, əslinə qovuşmağa can atır. İnsan cismən öldükdən sonra onun ruhu bədəni tərk edib İlahi nura, öz əslinə qovuşacaq və İlahi varlıqla birləşib vahidləşəcəkdir ki, buna da “Vəhdəti-vücut” deyilir. Mövcud aləmlərin ən suflusu olan bu maddi aləmə düşən hər varlıq, öncə cəmad, sonra nəbat, sonra heyvan, sonra insan şəkillərində təcəlli edərək, ondan da insani-kamil şəklinə girər və Haqqa vasil olar. Yəni necə Vücudi-mütləqdən çıxıb, bu həqdanəyə yendisə, təkrar oradan çıxaraq əslinə rücu edər.

Naxçıvana dair əlyazma mətnlərdə sufizmlə yanaşı həm də dünyanın, insanın yaranması, bəşəri sevgi, elmin zəruriliyi haqqında olduqca maraqlı fikirlərə təsadüf edilir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın Şərqi fəlsəfi dünyagörüşü mühitinin geniş tədqiqi yalnız Naxçıvan mütəfəkkirlərinin sufi yaradıcılığı üçün deyil, eləcə də ədəbiyyat və fəlsəfi fikir tarixinin öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Fəlsəfi məzmununda olan əlyazmalardan biri də “Əqaidi-fəlsəfə”dir. Əsərin müəllifi XIX əsrdə bu bölgədə fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında böyük xidmətləri olan, həmin

dövrün elm nümayəndələrindən biri, öz yaradıcılıq qabiliyyəti ilə Şərqdə nüfuz sahibi, tanınmış filosof-mütəfəkkir Əliqulu Mirzayi Naxçıvani olmuşdur. Əlyazmada dini-asketizmin şərhi verilir, israfçılıq tənqid olunur, ruhun ölməzliyindən bəhs edilir. Müəllif göstərir ki, insan öləndən sonra onun ruhu ölmür və haqq dərğahında ondan haqq-hesab sorulur. İnsan həyatı öz-özlüyündə heç bir mənə daşımır, bu mənəni insan özü gətirir. İnsan bir şüurlu varlıq və iradə sahibidir. Yaşamaq - əbədilik üçün yaratmaqdır. İnsan bunu dərk edərək özünün qabiliyyətini və vaxtını tarixi missiyasına sərf etməlidir. Bununla da, o gələcəyi zənginləşdirir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair tarixi salnamələr”** adlanır. Birinci paraqraf **“M.S.Ordubadinin «Qanlı sənələr» adlı əlyazması ilkin tarixi material kimi”** adlanır. Bu paraqrafda XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda baş verən qanlı hadisələrin şahidi kimi, M.S.Ordubadinin “Qanlı sənələr” adlı kitabı mühüm yer almışdır. Müəllif qeyd edir ki, bunları gizlətmək peyğəmbərimizin lənətinə giriftar olmaq kimi Allaha xoş gəlməyən bir işdir. O, baş verən qanlı hadisələrin canlı şahidi olaraq xalq ziyalısı kimi gördüklərini və eşitdiklərini qələmə almışdır. Kitabda ermənilərin Azərbaycanın bütün bölgələrində törətdikləri dəhşətli qanlı hadisələrdən, Naxçıvanda baş verən erməni qırğınlarından bəhs etmişdir: *“Ermənilərin terrorları qorxusundan bir tərəfi əldə saxlayıb, digər tərəfə növbənöv vicdansızlıqlar etməkdə idilər. Qafqazın gözəl şəhərləri dağıdılıb yandırılıb, yurdlarımız qan çalasına döndərildi. Bunlara şahid Naxçıvan uyezdidin naçalniki Angil kimi vicdansızların fitnəkar hərəkətləridir. Belə ki, yanan atəşləri söndürməyib, əksinə, caniləri birsıra cəmiyyətlərə sövq edirdi. Bunları izah üçün bir mübahisə yeri qalmamışdır. Zira Naxçıvan hadisəsində layiqincə söylənilmişdir. Məncə bunları gizlətmək hər iki millətin istiqbal təşəbbüsünü zayə və xələdar edər. Angil naçalniklərinin lənətəlayiq hərəkətləri nəticəsində Naxçıvanda ermənilər qəzəbə gəlib məğlub edildi. Məğlub olub da, sonrasında Krilov kimi kazak komandaları kazakları ermənilərlə əlbir edib, müsəlman dükanlarını yandırmaqla müsəlmanları canlarından əziz*

olan mallarından məhrum etdi”³⁴.

M.S.Ordubadinin bu kimi qeydlərindən olduqca əhəmiyyətli tarixi həqiqətlər ortaya çıxır. Məlum olur ki, Naxçıvanda yerləşdirilmiş kazak dəstələri, başda komandirləri Krılov olmaqla ermənilərlə birləşib, müsəlmanlara qarşı qanlı qırğınlar törədirdilər. Bu faktlar o dövrün başqa sənədlərində də öz əksini tapmışdır.

Əsərdə 1905-1906-cı illərdə Naxçıvanda baş verən qanlı hadisələr təfəsilatı ilə öz əksini tapmışdır. Müəllif hadisələri elə əks etdirir ki, oxucu həmin qeydləri həyəcansız oxuya bilmir: 1905-ci ilin may ayının əvvəllərində Bakıda erməni-müsəlman toqquşmasından sonra Naxçıvan camaatı da həyəcəyə idilər. Buna nisbət ermənilər əsla qorxmayıb həmişə müsəlmanlara əziyyət verməkdə idilər. Bir tərəfdən şəhərə belə səs salmışdılar ki, ermənilərdə cürbəcür odlu silahlar olduğundan müsəlmanlara birdən-birə hücum edəcəklər. Ermənilərdə də belə hallar hər dəqiqə gözlənirdi. Hər vəziyyətdə, erməni siyasətini götür-qoy edəndə elə belə də olmalı idi. Zira ermənilərin rəyincə, “bizim əlimizin üstündə Qafqazda gərək əl olmasın”- deyib, hər tərəfə odlu silah və sair hərbi ləvazimat göndərməyə çalışırdılar. O zamana qədər əsla qaraqorxu görməmiş Naxçıvan müsəlmanları gecələr ermənilərin qorxusundan eşiyə, gündüzlər isə uzaqda olan əmlaka da gedə bilməzdilər. Naxçıvanın ətrafı hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə olduğundan 6 saat ərzində İrəvandan istədikləri qədər erməni əsgəri gətirməyə gücləri çatdıqlarından daha müsəlmanları şirin dillə dindirmək belə istəmirdilər. Əlyazmadakı bu qeydlərdən məlum olur ki, Azərbaycanın hər hansı nahiyəsində baş verən siyasi hadisələr, istər-istəməz başqa nahiyəsinə də təsir edib əhalinin əhval-ruhiyyəsini dəyişirdi.

Müəllif əlyazmada hadisələri xronoloji qaydada inkişaf etdirərək yazır: *“Yenə həmin gecə, yəni may ayının 11-də ermənilər bütün şəhəri atəşə tutdular. İki saat yarım müddətdə şəhərdə beşaçılan tüfənglərin sədası, alov və tüstüdən savayı bir başqa iş nəzərə gəlməz idi... eşikdə dəhşətli külək əsirdi. Heç aram*

³⁴Ordubadi, M.S. Qanlı sənələr (Bakı: Səda, 1911) // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, sax. v.: XVI-1359/5582 və X-836/5815. - 9 s.

mənbələrdən biridir.”³⁶

Əlyazma müqəddimə və “Ərzi-məqsəd” adlanan xüsusi proloqla başlayır. Müəllifin müqəddimədəki qeydlərindən məlum olur ki, o, 1905-ci ildə olan qanlı Naxçıvan hadisələrindən xəbərdardır və gündəliyinə yazdığı hadisələr 1917-ci il 21 dekabr tarixindən sonrakı dövrü əhatə edir: 1917 miladidə 21 dekabrdan etibarən Naxçıvan erməni-müsəlman millətlərinin arasında sərzadə züھر edən və hər iki millətin tarixinə bir xətti-yadigar çəkdirən vüquat. Etiraf etməliyik ki, 1905-ci ildə may ayının 12-ci günü Naxçıvanda erməni-müsəlman davası qopdu. Gündə bir iki nəfər müsəlmanlardan qətlə yetirib 1905-ci tarixdə üz verən qanlı sənənin intiqamını alıb Naxçıvan və həvalisində milləti-islamı məhv edib istiqlalıyyətlə yaşamaq fikrinə düşdülər.

Müəllifin əlyazmasından məlum olur ki, o, heç də hadisələrin şərhində qərəzli mövqə tutmamış və hər iki xalqın hadisələrə açıq gözlə baxmasının və əsil düşmənin tanınmasına çalışmışdır: *“İş bu mündəricəni yaratmaqda mənim məqsədim nəinki millətpərəstlik edib bir tərəfi tərif edib digər tərəfi pisləməkdir. Və bəlkə bitərəfanə surətdə hər iki millətin üyubatini göstərüb gələcəkdə əbnayi-vətənin diqqəti-nəzərini bu kimi millət xaini olanların və bəlkə kəndi mənafeələrinin təqibatlarında bulunanların oynadıqları rollar sayəsində zəhmət ilə əmrari-həyat sürən kütlələrin məzlum və nabud bir halda bulunmalarına cəlb etmək deməkdir... Hər iki millətin bir-birinə düşmən olub qətl və qarətə meydan buraxmasına kimlərin səbəb olmalarına hər iki millət qətiyyətlə düşünməyib və nəticədə, erməni müsəlmanı və müsəlman erməni taifəsini məhv etmək amalına gəlib”³⁷.*

Əlyazmadan o da məlum olur ki, ermənilər həmin vaxtlar Naxçıvanda olan kazaklarla birləşib qanlı faciələr törədib, müdafiəsiz qalmış əhalinin başına müsibətlər gətirirdilər. Həmçinin

³⁶ Əliyev, M. Qanlı günlərimiz. (Bakı: 1918) // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. V. B-3337/22389. - s.4

³⁷ Əliyev, M. Qanlı günlərimiz. (Bakı: 1918) // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. V. B-3337/22389. - s.4

də Türkiyənin zəifləməsi Azərbaycanın himayəsiz qalmasına səbəb olurdu.

Bu fəslin üçüncü yarım fəslə **“Naxçıvanın hərbi-siyasi həyatına dair əlyazmalar”** adlanır. Bu fəslə XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın düşdüyü keşməkeşli siyasi həyatdan şərəflə çıxmasında qəhrəman oğullarının xidmətləri əsas yer almışdır. Belə ailələr sırasına “Kəngərlilər” soy adı ilə məşhur olanlar da daxildir. Naxçıvanda və Azərbaycanın başqa bölgələrində məskunlaşan bu tayfa haqqında rus tarixçisi Viktor Qriqoryev özünün “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” (Sankt-Peterburq, 1833-cü il) əlyazmasında qeyd edir ki, Kəngərlilərin Naxçıvana Türkiyənin Diyarbəkər vilayətindən V-VI əsrlərdə gəlmişlər. Sonra Kəngərlilərin xasiyyətindən bəhs edən V. Qriqoryev yazır: *“Onlar möhkəm, dözümlü, işgüzar, uzun vaxt açlığa dözən adamlardır. Hərbiçilərdir. Qonaqpərvər, dostluğa möhkəm, lakin heç vaxt təhqir və inciməyə dözmürlər və yaddan çıxarmırlar.”*³⁸

1913-cü ildə Tiflis muzeyinin buraxdığı kitabçada da Kəngərlilər barəsində məlumat verilir. *“Kəngərli atlıları igidlikdə bütün Şərqdə şöhrət qazanmışlar. Kəngərli süvari dəstələrinin bayrağı yaşıl rəngdədir... Bayrağın üstündə “Kəngərli süvariləri” sözləri yazılmışdır.”*³⁹ XVII əsr səyyahı olan Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində, eləcə də həmin əsrdə yaşamış fransız səyyahı Şardenin qeydlərində, XIX əsrdə yaşamış rus və avropalı müəlliflərindən olan A.S.Qriboyedovun, N.Xanikovun, V.Pottonun, N.Nefedovun, İ.Şopenin qeydlərində Kəngərli tayfası barədə məlumat verilir.

Akademik N.Y.Marrın oğlu Y.N.Marrın redaktəsi ilə 1936-cı ildə Tiflisdə nəşr edilmiş “Ön Asiya sənədlərdə” kitabından məlum olur ki, 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra Naxçıvanda əhali ayağa qalxıb onun tərəfdarlarını hakimiyyətdən devirib, xanlıq yaradırlar və Kəngərliləri hakimiyyətə gətirirlər. İlk əvvəl Heydərqulu xan Naxçıvan xanı olur. Sonra Həsən xan, Rəhim

³⁸ Bağirov, İ. Kəngərli yurdunun generalları / İ. Bağirov. – Bakı: Yazıçı, – 1994, – s. 6.

³⁹ Bağirov, İ. Kəngərli yurdunun generalları / İ. Bağirov. – Bakı: Yazıçı, - 1994. – s.7

xan hakimlik edir. Ən nəhayət, 1783-cü ildə (bəzi mənbələrə görə 1787-ci ildə) Kalbalı xan Kəngərli Naxçıvanın xanı olur. Həmin ildən başlayaraq 1920-ci ilədək Kalbalı xanın nəslı Naxçıvanda hakimlik edir. Kalbalı xanın özü 40 il Naxçıvanda xan olur. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra Naxçıvan Rusiya ərazisinə daxil olur. Həmin ildən sonra da çar Rusiyası Kəngərlilərlə hesablaşır və onların xanlıqlarını əllərindən almır.

Öz hakimiyyəti illərində Kalbalı xan Naxçıvanı hər cür faciələrdən qurtarmağa çalışmışdır. Ağıllı dövlət nümayəndəsi olan Kalbalı xan bilirdi ki, rus işğalı qaçılmazdır və zəmanədə rusların gücü ilə hesablaşmaq lazımdır. Ona görə də rus imperiyasının bölgədə nümayəndələri olan Sisianov və Yermolovla məktublaşmış və çar Rusiyasına olan rəğbətini bildirmişdir. Eyni zamanda Kalbalı xan gürcü çarı II İraklin vasitəsilə Rusiya ilə əlaqələr yaratmışdır. Onun bu uzaqgörənliyi bölgənin bəzi siyasətçilərinin xoşuna gəlməmişdir. 1797-ci ildə Qarabağı ələ keçirən Ağa Məhəmməd şah Qacar Kalbalı xanı Şuşa yaxınlığına çağıraraq Əsgəran qalasında gözlərini çıxartdırmış və 6 il müddətinə Tehrana sürgün etmişdir.

Kalbalı xanın ruspərəst siyasətinə qiymət verən İbrahim Bağirov yazır: *“Müstəqilliyimizin əlimizdən aldıkları baxımından, bəlkə də, bir çoxları Kalbalı xanın bu siyasətini bəyənmirlər, hətta pisləyənlər də vardır. Lakin tarixə tarix kimi baxmaq lazımdır. O dövrlərdə Azərbaycan müstəqil xanlıqlara parçalansa da, yüz illər davam edən İranın zülmündən cana gəlmişdi. İranın o dövrdəki hakimiyyət orqanları naxçıvanlıları tez-tez çapıb-talayır, müxtəlif adda ağır vergilər alır, müstəqilliyə, sərbəst yaşamağa həmişə can atan yerli əhaliyə azad yaşamaq hüququ vermirdilər. Azərbaycanın başqa xanlıqlarına nisbətən naxçıvanlılar İran zülmünü daha çox və tez-tez dadırdılar. Bütün bunlara görə Kalbalı xan İran zülmündən qurtarmağın yeganə yolunu Rusiya ilə birləşməkdə görürdü.”*⁴⁰

Daim xalqının əmin-amanlığını düşünən Kalbalı xan Arazın o tayında qalan azərbaycanlıları da unutmurdu. Onun fikrincə, hadisələrin belə axarı siyasi sabitlik üçün vacib idi. Təsadüfi deyil ki, Kalbalı xanın özü 1823-cü ildə Təbrizdə vəfat etmiş və orada da

⁴⁰Bağirov, İ. Kəngərli yurdunun generalları / İ. Bağirov. – Bakı: Yazıçı, – 1994, – s. 6.

dəfn edilmişdir. Ölümündən öncə xanın öz yerinə oğlu Ehsan xanı təyin etməsi, sonra Məkkəyə getməsi və geri qayıdarkən Təbrizdə İran şahzadəsi Abbas Mirzə ilə görüşüb müəyyən müzakirələr aparması tarixi missiya idi.

Kalbalı xanın oğlu Ehsan xana general-mayor rütbəsi çarın fərmanı ilə 1828-ci ildə verilir. Atasının gözlərinin İran şahı tərəfindən çıxarılması və Naxçıvana qarşı İran şahlarının pis münasibəti, Ehsan xanda ruslara olan meyli gücləndirir və o, 1827-ci ildə Paskeviçin rəhbərlik etdiyi rus ordusunu Naxçıvanda qarşılayıb, onların bütün Naxçıvan ərazisinin, o cümlədən keçilməz istehkam olan “Abbasabad” qalasını almaqda köməklik edir. Rus komandiri Paskeviç ona 10 min rus əsgəri verir və onların köməyi ilə Ehsan xan Ordubad bölgəsini İran ordularından azad edib Naxçıvana birləşdirir. O, dövrün tarixi əlyazmalarından məlum olur ki, hətta 1828-ci il fevral ayının 10-da bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsində Ehsan xan şəxsən iştirak edir.

1918-ci ildə baş verən hadisələrdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının Naxçıvan və İrəvan bölgəsində əmin-amanlıq yaratmağa çətinlik çəkirdi. Bölgədə olan ingilis, fransız və rus hərbi qüvvələrinin yardımından bəhrələnən ermənilər günü-gündən azğınlaşaraq qanlı faciələr törədirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, bu ədalətsizliyə qarşı özlərinin siyasi iradəsini qoyan xalq, indiki Naxçıvan, Ermənistan və Türkiyə ərazisində Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Respublikanın paytaxtı Kars şəhəri oldu və onun ərazilərinə İrəvan xanlığı, Naxçıvan bölgəsi və Kars ətrafi daxil idi.

“Naxçıvanın mədəni həyatına dair əlyazmalar” adlanan dördüncü paragrafda Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvanın qədim tarixi və mədəniyyətinin qoruyub saxlanması araşdırılmışdır. Bunu təsdiq edən sənəd qədim Naxçıvan əlyazmalarının mövcud olmasıdır. Naxçıvanın tarixinə və mədəni həyatına dair qədim əlyazmalar doğma Azərbaycanımızın daş yaddaşından xəbər verir. Bu əlyazmaların toplanıb araşdırılması günün ən aktual və zəruri atılacaq addımlardan biridir. Qeyd edək ki, Naxçıvanda toplanan əlyazmaların əksəriyyəti XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan elmi-ədəbi mühitində yetişən alimlərin

və ədəbi nümayəndələrin əsərlərinin əlyazmasıdır və onların poleoqrafik baxımdan araşdırılması son dərəcə önəmlidir.

Bu əlyazmalar milli-mənəvi, dini-əxlaqi, tarixi-keçmiş, ədəbi-mühihi, fəlsəfi və regional baxımdan geniş bir sahəni əhatə etdikləri üçün əhəmiyyətli dərəcədə başqa əlyazma mətnlərindən fərqlənir.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın mədəni-elmi həyatında da olduqca ciddi hadisələr baş verirdi. Həmin hadisələrdən biri Naxçıvan bölgəsinin maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, coğrafiyasını, əhalisini, ədəbiyyatını öyrənmək məqsədilə yaradılmış “Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”nin yaranmasıdır. Bu cəmiyyət 1925-ci il 21 may tarixdən 1928-ci il avqust ayınadək fəaliyyət göstərmiş və gördükləri işlər protokollaşdırılaraq arxivə verilmişdir. Həmin protokollar ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Sənədlərdən məlum olur ki, Cəmiyyətin ilk iclasında dövlət rəhbərləri iştirak etmiş və cəmiyyətin sədri Vahab Həsənzadə, elmi katib isə Mirbağır Mirheydərzadə seçilmişdir. Müasir dövrümüzdəki elmi mərkəzlərin fəaliyyətini özündə ehtiva edən bu cəmiyyətin üç bölməsi olmuşdur: 1) İqtisadi-ictimai-təbii bölmə; 2) Arxeoloji bölmə; 3) Etnoqrafik, türkoloji, tarix və ədəbiyyat bölməsi. Əlimizdə olan 41 protokoldan məlum olur ki, cəmiyyətin elmi-tədqiqat işlərində iştirak edən Naxçıvan ziyalıları bu cəmiyyətin işinə xüsusi maraq göstərmiş və onun fəaliyyətini genişləndirmək üçün tədbirlər görmüşlər.

Protokollardan o da aydın olur ki, cəmiyyətin üzvləri I Ümümtifaq Türkologiya qurultayında ciddi hazırlaşmış və həmin qurultayda elmi məruzələrlə çıxış etmişlər. Cəmiyyətin 24 sayılı protokolda professor V.M.Sisoyevin rəhbərliyi ilə 1926-cı ilin iyun ayının 18-dən 28-dək Ordubadın Xaraba Gilan adlı məntəqəsində arxeoloji işlər apardığı görülür. V.M.Sisoyev öz araşdırmalarında yazır: *“Bu səfərdə qədim abidələrlə və Naxçıvan şəhəri ilə tanışlıqdan başqa, bizim əsas marağımız Xaraba-Gilan xarabalıqları üzərində qurulmuşdu ki, Cəmiyyətin yerli şöbəsi ona diqqət yetirməsi kifayət qədər əsaslar olmadan ola bilməzdi, bundan başqa, ədəbiyyatda bu rayon artıq məlum idi. Orada çox*

maraqlı şeylər tapmaq gözləmək olardı. Lakin, Naxçıvana gəlib, yerində biz tapılmış əşyalar haqqında qeyri-müəyyən, çox cüzi məlumatlar aldığımız... Bu araşdırmalardan sonra oranın cəlbedici təsviri kifayət qədər düzgün, orada olan dağıntılar, ümumiyyətlə, Xaraba-Gilanda aparılmış tədqiqatların nəticələri məni çox maraqlandırdı."⁴¹

Başqa bir protokolda 1926-cı il sentyabrın 3-də qərara alınmışdır ki, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan şöbəsi yaradılması haqqında qərar əksini tapmışdır. Belə ki, ilk iclasda şöbənin doqquz nəfərdən ibarət rəyasət heyəti seçilmiş, onlardan V.Həsənzadə sədr, Ə.Sadıqzadə katib seçilmişdir.⁴²

Bu tədbirdən sonra Cəmiyyətin ədəbiyyat sahəsindəki fəaliyyəti genişləndirilmiş və onlar Naxçıvanda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamağa başlamışlar. Hətta bu işə kənar şəxsləri də cəlb edib onlara məvacib də vermişlər. Cəmiyyətin üzvləri isə müntəzəm olaraq rayonlara elmi ezamiyyətlərə gedib lazımi elmi materiallar toplamışlar. 40-cı protokolunda Cəmiyyətin elmi katibi M.Mirheydərzadənin Ordubad, Culfa və Şərur bölgəsinə məhsuldar elmi məzuniyyəti haqqında qeydlər vardır. Onun bu barədə Cəmiyyətin iclasındakı çıxışı həm də "Sovet Naxçıvanı" qəzetinin 16 fevral 1989-cu il nömrəsində çap edilərək oxuculara təqdim edilmişdir.

M.Mirheydərzadənin Ordubad və Naxçıvan şəhərinin tarixinə dair yazdığı kitab Cəmiyyətin iclasında müzakirə edilib çapa layiq bilinmişdir. Həmin əsər Naxçıvanın XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri üçün tarixi-mədəni inkişafda labüd təkrarlanma haqqında dəyərli təlim, eyni zamanda müqayisəli-tarixi metodun böhranı nəticəsində meydana gələn dəyərli elmi tədqiqat olmuşdur. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan üçün mədəni silsilələr nəzəriyyəsinin müqayisəli təhlilin meyarları haqqında məsələ kəskin qoyulmuşdu. Elmi tədqiqatlar bir daha aydın göstərirdi ki, tarixi müqayisələr və analogiyalar bir qayda olaraq proseslərin

⁴¹Сысоев, В.М. Древности Нахичеванской АР / В.М. Сысоев.– Баку: - 1928, - с. 190

⁴²Naxçıvan ensiklopediyası [2 cildə] /- Naxçıvan: Əcəmi, -I cild, - 2005, - s. 235

məzmunu deyil, onların yalnız baş verməsi formasını nəzərdə tutur. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət mədəni silsilələr nəzəriyyəsini işıqlandırmaqla göstərirdilər ki, tarixdəki daxili asılılıqlar məhz tarixi proseslərin baş verməsi formasında bunları səciyyələndirən “ümumi mədəniyyət üslubunda” ifadə olunur. Onların fikrincə tarixi analogiyalar əsaslandırmaya möhtac deyil, özlüyündə dəqiq və səhihdir. Tarixi analogiyaların istifadə olunmasını köməkçi metod deyil, tarixin fundamental ontoloji strukturunun intuitiv nəzərdən keçirilməsi hesab edilmişdir. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət tarixi mədəni proseslərin təkrarlanması, sinxronluğu və silsiləli xarakteri ümumtarixi qanunların mövcudluğunun yeganə sübutu kimi nəzərdən keçirilmişdi. Naxçıvana dair əlyazmaların mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, ən qədim zamanlardan bu günümüzdək mövcud olan və bəşəriyyətin bundan sonrakı sosiomədəni tarixində mövcud olmaq üçün potensial imkana malik Naxçıvan mədəni həyatı tarix boyunca təfsir və təriflərə layiqdir. Elmi təfsir və tərifin məntiqinə müvafiq olaraq, zənnimizcə Naxçıvan mədəni həyatının tərifı tək cə fenomenin struktur komponentləri maddi-mədəniyyət abidələri, tarixi, el ədəbiyyatı ilə məhdudlaşmayıb, həmin komponentlərin yaranmasına gətirib çıxarmış səbəbi də ehtiva etmişdir.

Həmçinin Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyəti tarix və ədəbiyyat bölməsi ilə bir daha zənginləşdirilmişdir. Bölməyə rəhbərlik edən Şeyx Məhəmməd Hacı Abdulla Rasizadə olmuşdur. “ *«Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti» Naxçıvan bölməsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinə rəhbərlik edən Şeyx Məhəmməd (Şərur qəzasında aparılmış ibtidai tədqiqat haqqında məqaləsi «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalının 1930 il 4-5 sayında dərc olunmuşdur) Naxçıvan folklorunun toplanması sahəsində də diqqətəlayiq iş görmüşdür.*”⁴³

Protokollardan məlum olur ki, Cəmiyyətin ciddi maliyyə sıxıntıları da olmuşdur. Ancaq bu heç də Cəmiyyət üzvlərini narahat

⁴³Naxçıvan ensiklopediyası [2 cildə] /- Naxçıvan: Əcəmi, -I cild, - 2005, - s.235

etməmiş və onlar vətənpərvərliklə Naxçıvanımızın dərinədən öyrənilməsinə hər vasitə ilə çalışmışlar.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

1. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazmaları tekstoloji və filoloji kontekstində əldə edilmiş ən mühüm müddəə, qənaət və tövsiyələr səciyyələndirilərək göstərilmişdir;

2. Məlum olmuşdur ki, orta əsr əlyazmalarımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi (VII əsr) və Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadın “Munisnamə”sində (XII əsr), XVI - XVIII əsrlərə aid Türkiyənin Osmanlı arxivində saxlanılan “Naxçıvan sancağı”, XI əsr şairi Qətran Təbrizi, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Nəsrəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Arif Ərdəbili, XV əsr şairi Quşçuoğlu və b. əlyazma mətnlərində Naxçıvan bölgəsi barədə olan kifayət qədər elmi məlumatlar vardır;

3. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində milli mədəniyyətimizin, təhsilimizin yaranmasında mühüm fəaliyyət göstərən ziyalılarımızdan F.Ordubadini, M.T.Sidqini, M.Şahtaxtlını, M.Cəlili, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadini, Ə.Şərif və onlarla başqa görkəmli insanları görürük. Onların əməli fəaliyyəti sayəsində XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yeni-maarifçi hərəkatı başladı və həmin maarifçilər də digər ziyalılar kimi yeni dövr mədəniyyətimizi yaratdılar;

4. M.S. Ordubadinin “Qanlı sənələr” və M.B. Əliyevin “Qanlı günlərimiz” adlı əlyazmalarda müəlliflər XX əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrdə Naxçıvanda da baş verən qanlı hadisələrin canlı şahidi kimi gördüklərini və eşitdiklərini qələmə almışlar;

5. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin elmi baxımdan dəyərli əsəri olan “Qürrətul-Əbsar”da islam fəlsəfəsi öz əksini tapmışdır. Müəllif milli-mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi, həmçinin fəlsəfi dünyagörüşümüzü, mədəni irsimizi şərh etmiş, yer, göy, okeanlar, çaylar, hərflər, mələklər, səmtlər, səmavi kitablar haqqında ətraflı bəhs etmişdir;

6. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın mədəni-elmi həyatında da olduqca ciddi hadisələr baş verirdi. Həmin hadisələrdən biri Naxçıvan bölgəsinin maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiyasını, tarixini, iqtisadiyyatını, coğrafiyasını, əhalisini, ədəbiyyatını öyrənmək məqsədilə yaradılmış “Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”dir. Bu cəmiyyət 21 may 1925-ci il tarixdən 1928-ci il avqust ayınadək fəaliyyət göstərmiş və gördükləri işlər protokollaşdırılaraq arxivə verilmişdir. Həmin protokollar ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Əlyazmalardan məlum olur ki, elmi mərkəzlərin fəaliyyətini özündə ehtiva edən bu cəmiyyətin üç bölməsi olmuşdur: 1) İqtisadi-ictimai-təbii bölmə; 2) Arxeoloji bölmə; 3) Etnoqrafik, türkoloji, tarix və ədəbiyyat bölməsi. Əlimizdə olan 41 protokoldan məlum olur ki, cəmiyyətin elmi-tədqiqat işlərində Naxçıvanın görkəmli alimləri iştirak etmişlər. Naxçıvan ziyalıları bu cəmiyyətin işinə xüsusi maraq göstərmiş və onun fəaliyyətini genişləndirmək üçün tədbirlər görmüşlər. Həmin tədbirlərdən biri Ordubad və Şərurda şöbələr açmaq, ikincisi isə Naxçıvan Darülmüəllimində dərnişini açmaq olmuşdur;

7. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, əlyazmalarda M.T.Sidqinin XIX əsrdə Ordubadda bir müddət başçılıq etdiyi “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi Naxçıvan şairlərinin qüdrətinin səfərbərliyinə xidmət etmişdir. M.T.Sidqinin əlyazmalarından olan “Nümuneyi-əxlaq”, “Töhfe-yi-benat”, “Nəsihətnamə”, “Əzbər ediləcək hikmətli sözlər”, “Dilimiz və məktəbimiz – Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə məktub” XIX əsr Naxçıvanda təhsilin təşkilinə dair qiymətli mənbələrdir. M.T.Sidqinin 1892 və 1894-cü illərdə Ordubadda və Naxçıvanda açdığı “Əxtər” və “Məktəbi-tərbiyə” adlı məktəblərdə həm dini, həm də dünyəvi elmlər tədris olunurdu. Məscid məktəblərində “Çərəkə”, “Quran”, “Tərəssül”, “Şərə-Nisab”, “Müseibnamə”, “Dərbəndnamə”, “Əbvabül Cinan”, “Sirac əl-möminin”, “Tarixi-Mövcam”, “Tüflətül-məclis”, “Risalə”, “Cameyi-Abbas” kimi əsərlər tədris olunduğu üçün bir daha öz əhəmiyyətini göstərmişdir;

8. Bu dövr əlyazmaları arasında diqqəti cəlb edənlərdən biri də “Danışməndani-Azərbaycan” kitabıdır. Tarixi qeydlərdən məlum olur ki, Məhəmmədəli Tərbiyətin atası Mirzə Sadiq əslən

Naxçıvandan olmuşdur. Məhəmmədəli Tərbiyəti belə bir sanballı kitab yazmağa sövq edən xalqının mədəniyyətinə olan böyük marağı olmuşdur;

9. XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın siyasi həyatı ilə bağlı əlyazmalarda erməni vəhşilikləri, rus, ingilis, fransız fitnəkarlığı, Türkiyə yardımı əsas yer tutur;

10. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanın mədəni həyatına dair əlyazmalarda daha çox elmi nəaliyyətlər, elmi tədbirlər öz əksini tapmışdır. Bu da naxçıvanlı müəlliflərin əlyazmalarının bütün dünya elmi üçün sanballı mənbə hesab edilir;

11. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan elmi-ədəbi mühitində yetişən alimlərin və ədəbi nümayəndələrin əsərlərinin əlyazması həm də poleoqrafiya baxımından son dərəcə qiymətli sənət incisidir. Naxçıvanda yaradılmış xəttatlıq, kitab çapı, poleoqrafiya işləri həm də Şərqi nadir sənət nümunəsidir. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazmaların tekstologiya baxımından da özünəməxsus, əvəzedilməz elementlər olduğu müəyyən edilmişdir;

12. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji təhlilləri göstərir ki, onlarda yurdsevərlik, humanizm, tolerantlıq yüksək səviyyədədir, vətənin dilbər guşələrinin təsviri də yüksəkdir. Müəlliflər bədii yaradıcılığın poetik tələblərinə uyğun olaraq yüksək səviyyədə riayət etməklə, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişlər;

13. XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvana dair əlyazmaların tekstoloji təhlilləri xəttatların məharəti ilə bağlıdır və onlardakı bəzi orfoqrafik səhvlər, xəttatların xətalrı heç də mətnlərin ümumi məzmununa xələl gətirməmiş, əksinə bəzi əlyazma kitablarının əhəmiyyəti haqqında ilk elmi mülahizələr söylənilmişdir.

**Dissertasiya işinin məzmununa dair nəşr edilmiş
elmi əsərlərin siyahısı:**

1. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Qürrətul-əbsar” əsəri haqqında //- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər” jurnalı, - 2012, №3(8), - s. 188-193.
2. Əlyazma mətnlərdə Naxçıvan Atabəylər dövrünün tibb elmi//- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər” jurnalı, - 2012, №1(8), - s. 225-230.
3. Müstəqillik dövründə ulu öndər Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlərimiz // - Naxçıvan: NDU “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2012. №1(45), - s. 66-69.
4. XII əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin ən qiymətli əsərlərindən olan “Munisnamə” //- Naxçıvan: AMEA NB İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu “Axtarışlar” jurnalı, - 2012, №2(3), - s. 90-94.
5. Milli dəyərlərimizi zənginləşdirən “Novruz” əlyazma və müasir mənbələrdə // - Naxçıvan:Naxçıvan MR Ali Məclisi “Naxçıvan” jurnalı, - 2012. №25, - s. 113-122.
6. Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri) //- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər” jurnalı, - 2013, №1(9), - s. 178-183.
7. Heydər Əliyev fəlsəfəsi milli düşüncəmizin fenomenidir //AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər” jurnalı, (xüsusi buraxılış) - Naxçıvan: - 2013, №1(9), s. 276-281.
8. Əliqulu Mirzayi Naxçıvanının “Əqaidə-fəlsəfə” əlyazma əsərinin filoloji-tekstoloji tədqiqi //- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbərlər” jurnalı, - 2013, №3(9), - s. 196-205.
9. Əliqulu Mirzayi Naxçıvanının “Əqaidə-fəlsəfə” əsərində asketizm təliminin əsas xüsusiyyətləri // - Naxçıvan: NDU “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2013. №2(53), - s. 276-281.
10. Восточная философия в Нахчыванских рукописях (конец XIX – начало XX веков)//Международный центр науки образования, Научная дискуссия: инновации в современном мире, сборник статей по материалам XXIV

- международной заочной научно-практической конференции, - Москва: - 24апрель,- 2014, - с.82-88.
11. Исследование рукописей о Нахчыване//Международный центр науки образования, Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Сборник статей по материалам XXVII международной заочной научно-практической конференции, - Москва: - 27 август, - 2014, - с. 64-68
 12. Философская сущность суфизма в Нахчыванских рукописях (конец XIX-начало XX веков)// - Москва:Вестник. Московского Городского Педагогического Университета, - 2014. №2 (9), - с.118-127.
 13. Mirza Jalil's activity in Nakhchivan manuscripts of "Molla Nasraddin" //Международный центр науки образования, Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Сборник статей по материалам XXVI международной заочной научно-практической конференции, - Москва: - 26 июль, - 2014, - с. 67-71.
 14. Направления исследований Нахчыванских рукописей(Сборник статей) / - Германия: "LAP LAMBERT Academic Publishing", - 2014, - 56 с.
 15. Məhəmmədağı Sidqinin bəzi əlyazmaları haqqında// - Naхçivan: AMEA NB İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu "Axtarışlar" jurnalı, - 2014, №1(4), - s. 60-64.
 16. Məhəmmədağı Sidqinin şəxsi kolleksiyası haqqında // - Naхçivan: NDU "Elmi əsərlər" jurnalı, - 2015. №1(66), - s. 36-40.
 17. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə aid Naхçivan əlyazma mətnlərinin bədii xüsusiyyətləri //- Naхçivan: AMEA Naхçivan Bölməsi "Xəbərlər" jurnalı, - 2015, №1(11), - s. 208-215.
 18. Naхçivan tarixinə və mədəniyyətinə dair əlyazma mətnlərinin paleoqrafik xüsusiyyətləri //- Naхçivan: AMEA Naхçivan Bölməsi "Xəbərlər" jurnalı, - 2015, №3(11), - s. 240-245.

19. Mirza Jalils works in Nakhchivan manuscripts //Евразийский Союз Учених, Ежемесячный научный журнал. «Актуальная проблемы в современной науке и пути их решения»XXI международная научно-практическая конференция, - Москва: - 29-30 января, 2016, - с. 15-19.
20. Philological-Textual Research of Manuscripts Concerning Nakhcivan (The end of XIX-Beginning of XIX Centuries) // - Rominia:Transylvanian Review. Journal Citation Reports, Thomson Reuters,- 2017. Vol XXV, No. 19,p.4916-4923.
21. Görkəmli pedaqoq Məhəmmədağlı Sidqinin şəxsi kolleksiyası haqqında //- Naxçıvan: AMEA NB İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu “Axtarışlar” jurnalı, - 2017, №1(7), -s. 46-50.
22. Mirza Jalils works in Nakhchivan manuscripts //- India: International Journal of Science and Research (IJSR), - 2017. Issue 4, volume 6, - p. 333-336.
23. Naxçıvanın mənəvi-mədəni irsinə dair əlyazma mətnləri (monoqrafiya) / - Bakı: Elm və təhsil, - 2017. - 336 s.
24. Əlyazma mətnlərdə Şərqi nüfuzlu Naxçıvan alimləri (XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlləri) // - Naxçıvan: Naxçıvan Universiteti “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2017. №1(4), - s. 284-291.
25. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin mühiti, həyatı və ədəbi irsi//- Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsi “Xəbər” jurnalı, - 2017. №3(13), - s. 238-241.
26. Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi // - Naxçıvan: NDU “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2017. №5(86), - s. 68-72.
27. Mətnlərdə Naxçıvanın görkəmli sənət adamlarının bədii yaradıcılıq nümunəsi // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2017. №7, - s. 257-266.
28. Britaniya muzeyində saxlanılan “Munisnamə” Naxçıvanın zəngin tarixi keçmişindən xəbər verir //“Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransı, -Bakı:-29noyabr, - 2017, - s. 53-55.
29. Nemətullah Naxçıvani: XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi/ - Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi,

- 2018, 104 s.
30. Naxçıvana dair bəzi tarixi əlyazma salnamələri (1918-1920) // “Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda” mövzusunda XVI ənənəvi Respublika elmi konfransı, - Bakı: - 04-aprel, - 2018, - s. 75-79.
 31. Naxçıvana dair bəzi tarixi əlyazma salnamələri (1918-1920) //“Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda” mövzusunda XVI ənənəvi Respublika elmi konfransı, - Bakı: - 04-aprel, - 2018, - s. 75-79.
 32. XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair bəzi hərbi-siyasi və mədəni əlyazma salnamələri // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2018. №2, - s. 136-140.
 33. XV əsrin görkəmli təsəvvüf və təfsir alimi Baba Nemətullah Naxçıvani // - Naxçıvan: NDU “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2018. №1(90), - s. 66-69.
 34. “Məzahir əl-Ənvar” əsərinin tədqiqi // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2018. №7,- s. 320-324.
 35. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvana dair bəzi tarixi əlyazma salnamələri // - Naxçıvan: AMEA NB “Xəbərlər” jurnalı, - 2018. №1(14), - s. 184-188.
 36. Baba Nemətullah Naxçıvaninin yaradıcılıq görüşlərində filosof və kəlamçılardan fikirlərinə tənqidi yanaşma səbəbləri // - Naxçıvan: AMEA NB İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu “Axtarışlar” jurnalı, - 2018, №1(27), - s. 51-55.
 37. Baba Nemətullah Naxçıvaninin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan əlyazma əsərləri //“Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” mövzusunda III Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransı, - Bakı: - 13 iyun, - 2018, - s. 71-73.
 38. Naxçıvan mühitinin yaratdığı kitab və kitabxana mədəniyyəti (dərs vəsaiti) /- Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, - 2019.- 248 s.
 39. Naxçıvan mühitinin yaratdığı kitab və kitabxana mədəniyyəti // - Naxçıvan: NDU “Elmi əsərlər” jurnalı, - 2019. №2(99), - s. 128-130.
 40. Naxçıvanın görkəmli İslam alimləri //“İslam Sivilizasiyası Qafqazda” keçirilmiş II Beynəlxalq Simpoziumu, - Bakı: - 11-

- 12 iyul, - 2019, - s. 262-268.
41. Məhəmməd Naxçıvaninin ədəbi irsi // - Bakı: Filologiya məsələləri, - 2019. №3, - s. 316-320.
 42. Naxçıvan əlyazmaları: tədqiqlər (monoqrafiya) / - Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, - 2021, - 176 s.
 43. Naxçıvan'a dair əlyazı tarixinin varoluş və gelişmesi // III. Uluslararası Akdeniz Bilimsel Araştırmalar Kongresi. "COVID-19 ve Salgın Süreci". Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti - Lefkoşa: - 17-20 Haziran, - 2021, - s. 263-270.
 44. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani "Səhabəd-Dümü"/ Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, -2022, - 592 s.
 45. Жизнь и творчество Хаджи Моллы Махаммада Нахчивани: великий представитель XIX в. // -Москва: Вопросы истории. – 2022. № 6(2), с. 169-176.
 46. Conceptual and textual analysis of manuscripts related to Nakhchivan (the end of XIX-beginning of XX centuries)// International Journal of Arts and Commerce (IJAC) is high-quality open access peer-reviewed research journal that is published by the Centre for Enhancing Knowledge (CEK). – 2022. Vol. 11(1), February, p. 20-28.
 47. Hacı Molla Muhammed Naxçıvaninin "Sahabad-Dumu" eserinde şahadet zirvesi// II. Uluslararası Türk Dünyası İletişim ve Sanat Sempozyumu. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi, - Niğde: - 12-14 Mayıs,- 2022, -s. 45-54
 48. Türk dünyasında Naxçıvan alimlərinin yeri və rolu// IV. Uluslararası Akdeniz Bilimsel Araştırmalar Kongresi. – Adana: - 23-24 Aralık (dekabr),- 2022. - s.181-191
 49. Nakhchivan, the land of Oguz in ancient sources// International Research Center "Endless Light in Science". - Almaty: - 20 yanuary, - 2023. - p. 207-217.
 50. About the life and creativity of Hajimolla Mahammad Nakhchivani, a great representative of the XIX century// International Journal of Language and Awareness. – 2023. cilt: 1, sayı: 1, - s. 49-55.
 51. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin "Kəşkülün-Nur"

əsərində nəzm nümunələri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin
Elmi əsərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası. 2023, cild
19, №1, s. 150-154.

Dissertasiyanın müdafiəsi “22”dekabr 2023-cü il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi 53. AZ. 1001.
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dissertasiya ilə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 noyabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.11.2023

Kağızın formatı: A5

Həcm: 77 171

Tiraj: 100